

EESTI KEEL

Akadeemilise Emakeele Seltsi ajakiri

Toimetus:
Tartu, Maarjamõisa 44, tel. 12-56.

Talitus:
Tartu, tel. 10-48.

Wanradt-Köllli katekismuse keelest.

Mullu talvel õnnestus „Eestimaa Kirjanduse Seltsi“ raamatukogu hoidjal hr. H. Weiss'il sattumisi samast raamatukogust leida ühe 1530—41. a. trükkeoste kogukoodeksi kaanteks köidetuna katkeid senitundmatust alam-saksa-eestikeelsest väljaandest. Nendeks on 11 purunenud lehte mingist umb. 140-leheküljelise raamatu lõpposast. Fragmendi sisuks on katkeid teisest ja kolmandast usutunnistusest, meie-isa palvest, esimesest, teisest, kolmandast, viiendast, kuuendast palvest ja ristimise ning altari sakramendist. Lõpul esineb väga lühike ja katkendlikult säilinud saksakeelne märkus eesti keele murdeliste erinevuste kohta. Sama viimse lk. lõpul on õnnelikult alal hoidunud ka teade teose ilmumisajast ja trükikohast: „[Ge]drucket tho Wit[te]mberch dorch Hans Lufft / am [X]XV. tage des Mantes Auffs. M. D. XXXv.“ Nähtavasti on see a. 1535 ilmunud teos sama, mag. Simon Wanradt'i poolt saksa keeles koostatud ja pastor Johann Köllli (= Köll'i?, praegugi Tallinnas ja Viljandimaal tuntud perekonnanimi) eestindatud luteri katekismus, mille levitamine omal ajal sisulistel põhjustel ära keelati (vt. EK VI 102—5). Meie teksti tähelepanuväärse joonena mainitagu, et lehtede veergudel on rida trükitud märkusi, parandusi ja teisendeid teksti mõnede väljendite puhul. Nende autoriks on P. Johansen oletanud üht tallinlast, pastor Peter v. Halle't. — Kogu säilinud tekst, nii saksa- kui eestikeelne on käesoleva

aasta kevadel H. Weisss'i ja P. Johansen'i poolt, rekonstrueeritud¹ kujul ja ühes faksiimiletega, avaldatud väljaandes „Beiträge zur Kunde Estlands“ XV₄ (1930. a. märts). Kõige ülalöeldu kohta vrd. seals. mõlema autori sissejuhatusi lkd. 95—101.

Sel vastselt avastatud teosel on meie maa ja rahva kultuuriloo seisukohalt äratu suur tähtsus. Läänemere idarannikul teiste väikerahvastega võrreldes oleme tõusnud esimeseks, sest kõige vanem soomekeelne raamat ilmus vist alles a. 1542, kõige vanem preisikeelne a. 1545, esimene leedukeelne a. 1547 ja esimene läti keelne a. 1585.

See esimene, meie ajani pärandunud katse eesti keelt fikseerida kirjalikult on, säilinud teksti lühedusest, fragmentaarsusest ja vigaderohkusest (keel siiski märksa õigem ja rahvalikum kui Kullamaa vakuraamatu katkeil) hoolimata väga tunduvaks ja väärtuslikuks lisaks meie kirjakeele kujunemise senisele tundmisele ja suuresti täiendab praegust pilti eesti kõnekeele arenemisest enne a. 1600.

Järgnevas arutluses muidugi möödume kärmelt neist keeelistest joontest, mis praegusest kirjakeelest küll arhailistena erinedes on siiski omased ka meie kirjakeele järgnevale ajajärgule (XVI saj. teine pool ja XVII saj. esipool, mõnedel juhtudel ka hiljem), näit. *ǰ* ≡ (hütlet 5,24), *-ǰ* ≡ (tavwas 1,6), *a* ≡ (fa[na] 2,19), praeguse *õ* tolleaegsete vastete küsimus (märgitud kord *õ-ga*, kord *o-ga*²: fõ[pr]juš 4,15, wõhyr 4,9, põrg[uhawd]o 2,2, tõhfnut 1,5 jne. ja porfuhawd 4,6, wotta 10,10, oyfex 2,17, motlufsten 7,16 jne.), järgsilpide *o* ≡ (ahnoš 2,6, elon 4,1); *-nes* (ürpenes 9,21), imperat. *-t* ([a]nt-

¹ Järgnevas kirjutises teksti tsiteerides esitan rekonstrueeritud osasid, mis väljaandes on trükitud kursiivis, nurksulgudes, kuid sama fraktuuršriiftiga ja samas ortograafias. Mõned trükivead tekstis on faksiimile najal parandatud. Tsitaatidele järgnevate numbritega märgin algupärandi eestikeelse osa lehekülgede (ärratrükis märgitud *a-ga*, näit. p. 1a jne.) ja ridade numbreid. Näiteid muudelt autoritelt, kui teost eriti pole nimetatud, tsiteerin VEKVM I (Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestisi I), Müllerit aga tema „Jutluste“ (VhGEG XV) järel.

² Siin võiks *o-d* ehk seletada puhtortograafse nähtusena, sest alam-saksa keeles märgiti tol ajal *õ-d* kord *õ-ga*, kord *o-ga*: mogen 9b,18, kuid vormögen 7b,18, Lelow¹ poša (vt. ka Kobolt, EK VIII 161).

kuh mehle 4,19, fundküt 7,1, [W]othkat 10,24), meä (< *miyā) 'mis' 2,19, 6,8, hīvus 'ihus' 10,3, omat 9,7, ommat 8,9, kumb 'mis, welcher' 9,18 jne.; või uudismuutusi esitades on ometi tuntud veelgi vanemaist aegadest (XIII saj. kohanimede mälestistest), näit. sünkope (astnut 1,3; vřkwat 6,17; fündnüt 7,10; fundnan 2,20; fefcñnut 9,23 jne. — analoogia polnud jõudnud tol ajal eP-s u-d, i-d siia tüüpi veel kanda!), vaid peatume nähtustel, mis meie senistele teadmistele toovad juurde uut, lubavad meil näit. määrata mõne keelelise muutuse iga või heidavad paremat valgust mõnele senituntud arengule.

Sellest seisukohast on kohe huvitav üks lõpp-k näilik püsi-juht (ella řatač m[ehb] kyřřatuffen řyře 8,15 = *älä sädak* 'ära saada'), mis koos teise vist küll ainulise jäänusega hiljem isegi Mülleri jutlustes (Errařatač meydř křria hřřuturře řře 18,10 — nii siis samas, kuigi teisiti väljendatud lauses!) on ootamatu ja täielikus vastolus vanemate ja samaaegsete andmetega: Läti Hendrikul näit. *Laula! Laula! Pappi*¹ ja *Maga magamas*² (teisalt siiski inf. *magetac* 'manere in perpetuum' = magada³), Lelow'l Anna meytte, Mülleril *errapeřřa meidř* 18,10 ja ka kõnesolevas tekstis endas mujal *anna* 6,6, 8,6, *Seřřa* 7,10. Kas on see nähtus tunnistuseks -k püsimisest eP-s mingis eritingimuslikus lausefoneetilises asendis (vrd. näit. -n \equiv nähtust, millest lähemalt allpool), vahest vähemalt larüngaalklusiilina, või on siin osalt ehk tegu (ainagi Mülleri puhul) traditsioonilise arhaismiga, teksti vaimulikkusest tingitud, pühendatud pärimuspruugiga (samasisuline väljend!)?⁴ Nagu varsti allpool näeme (lk. 90), võib seda keelendit aga hinnata ka teisiti. — Hiljemgi kirjakeeles (Lelow'l *lehan* 2;

¹ Vt. Heinrici Chronicon Lyvoniae ex recensione Wilhelmi Arndt, Hannoverae 1874, peat. XVIII 8, lk. 114.

² Vt. seals. XV 3, lk. 84.

³ Vt. seals. lk. 84.

⁴ Seda toetaks ka asjaolu, et meie-isa palve (ja usutunnistuse) tekstis on ka ortograafia muu teksti omast pisut lahkuminev, nähtavasti vanemate eeskujude traditsioonidega (vt. E. Kobol'ti käsikirjalist uurimust eesti keele laudatur-seminaris, a. 1930 sügisel).

Stahlil leeha, weeha, wehane, Gösekenil leeha, weehama, nehhotama ülles Man. 146, 186, 342, Mülleril aga harilikult wiha 338, Liha 339, üksainus kord ka leha^{9,8} kajastunud murdeline häälikumuutus $i > e$, $ü > ö$ järgneva h mõjul, mis praeguses kõnekeeles on võrdlemisi haruldane (kohati eP mandri lääneosades; vrd. ka murdeti $uh > oh!$) varemalt oli vist aga laialdasem, oleks nõnda siis sündinud vähemalt juba 400 a. eest: leha 8,18, lehan 2,8, weha 8,10, põha 6,1. Šva-vokaal e kujunemise kronoloogia seisukohast on huvitav fõhenret[*tin*] 1,24, fõhenret 4,6 (see e spirandi ja helilise konsonandi vahel on nüüdseis murdeis tuntud ainult Hiius, Kodaveres ja eL kesk- ja ida-osades). Karitiivsete adjektiivide tüve lõppsilp *-ma* oleks meie teksti atestatsiooni põhjal analoogilist teed (osalt *haavatu*, *joobnu* tüüpide, osalt ka teiste mitmesilbiliste u -tävede eeskujul) kohati põhjastis kadunud olnud juba XVI saj. esipoolikul (? *auw[u]tun* 8,2). See üksik keelend on aga vastolus kogu hilisema keelepruugiga kuni Hermannii grammatika ilmumiseni ja isegi kaugemal (Mülleril ramotumät 86, wæxtumät 185, Turu Käs. uſtmattoma, A. Thor Helle fölvatumale 8, Piibel 1739 nurjatumat, Arvelius wæetima jne. jne., ainult Hornungil on wallatumma, p. pl. -tumme kõrval ka wallato, -tuid, Gr. 44, arvatavasti lõunaesti mõjul). Selle nähtuse väga piiratud leving eP praegusteski murretes (kohati vist saartel, eP lõunapoolseis kihelkondades: Kõp, Vil, Plt, Pal, MMg, ? Äks — viimastes vist lõunapoolse pruugi mõjul) tunnistab selle suhtelist hilisust. Erilist huvi pakub vastleitud tekstis teise silbi algulise t nõrgaastmelise vaste * $ð$ esindus. Nii vokaalide vahel kui ka konsonant h järel on selle tol ajal veel laiemalt (nüüd üksnes Põhja-Tartumaal) D -na püsinud jätkajat märgitud d -ga ja h järgi t -ga:

fedel < **kädellä*, kael 1,8; piddat 1,11, piddap 2,21, 4,4, [p]idd[am]e 4,23, 10,7, selle kõrval aga ka peam, küid vastavas ääremärkuses siiski piddeme 10,11; [e]ddeš 1,18, [e]ddešth 2,11; meddh 2,4, 7,7; [ʁ]ed[dh] 4,26; fees, kuid vastavas ääremärkuses fides 6,2 ja [fi]des 9,17, [fi]ddeš 10,5; [fu]denbes = kuues 8,18; teed = tead, ääremärkuses vastavas aga tedeth 8,23; [tö]deft 9,16, kuid toef[te] 4,20; [w]edden = vee

9,18; pörkuvhamban pereld 1,25; Pane... tehtel = tähel(e) 4,3; üdden¹ < *ühden, ühe 6,15; tehe < *tehdäk, teha 6,15.

Nõrgarõhulise silbi järel on δ esindus praegune, nagu vähestest ja fragmentaarseist sõnadest võib otsustada: õh[fe] 6,1, rʏff[us] 6,9. Kaasarõhulise silbi järel on tähelependav [r]hʏfiden 4,2, mille kõrval siis häälikuseaduslikuks võiks pidada ka kuju otada < *odottadak, oodata 6,17.

Need keelekujud ja lisaks veel Lelow'l fetel 2, Sjobdameef₃ (vt. EK II 147) kinnitavad ja täiendavad seda pilti, mida anda oleme katsetanud juba EKirj. XIV (1920) 290—6, 333—41: *t* nõrgaastmeline vaste on XVI sajandi algupoolel õige laialt, kuid nähtavasti enam vanemal rahvapõlvel teise silbi algul veel püsinud, nooremal aga ja eriti teatavais nõrgus lauseasendeis (näit. *vöttis kinni kädest*, kuid *vöttis selle minu käest*, aga ka olenevalt tugeva aste sõltuvusest: *tõsi ~ tõdest*, kuid adv. *tõeste*) oli see juba hävinenud²; traditsioonile kalduv kirjakeel tarvitas aga arhaistlikke *d(d)*-lisi, *hj*-lisi kirjutusviise isegi veel XVII saj. keskpaigus, kui vastav hääldus juba moest vist täiesti oli kadunud (vrd. eriti EKirj. XIV 337—41).

¹ Kirjutus üdden (kuid fahes 10,2) ei ole kuidagi loetav *ütten*, vaid *ünen* (või *üden* ?), nii et siin tegu pole mitte lõunaeesilisisusega, nagu arvab P. J. O. L. H. A. N. S. E. N., lk. 109. See on rinnastatav põhjaeesti kohanimede grafeemidega Lib. Cens. Daniae's (vt. C. J. A. Paucker, Der Güterbesitz in Ehstland zur Zeit der Dänen-Herrschaft, lkd. 38, 43, 76, 93) *Othaccaverae* (< Ohakvere), *Othaenpan* (< Ohepalu), *Othaencötaes* (a. 1586-lgi *Odenkotza*, > Ohekotsu ~ Ohukotsu), *Othengac* (Rootsi ajalgi veel *Odekatke*, < Ohukatku) ja hiljem XVII saj. keeletekstides esinevate kujudega *Wdigfa Radeqa*, (Müller 253,26, 270,17), *fadiga*, *üdigä* (Stahlil igalp., samuti Gösekenil), Turu Käs. *fahqera* 17,4 (h on tollaegse soome ortograafia mõju). Nende keelendite i ja r, rʏ (= ks) tõendavad nende põhjaeesilisisust. Nähtavasti on meil siin kajastunud mõnede kitsama ulatusega murrete eriareng (*hʏ* > *hδ*-st saadud) kas *hD* või *h + h* e l i t u dentaalspirant θ või isegi ainult *n*, mis hiljem kõnekeelest on muude murrete teissuguse esinduse (*hʏ* > *hδ* >) *h* poolt kõrvale tõrjutud. — Sõna *ühe* esineb hiljem muudel autoritel alati kujul *ühe* või *ühe*.

² Kadu võiksime, vähemalt liitsõnus, sisuliselt siis väga nõrgalt toonitatud asendis, konstateerida juba XIV saj. esipoolikul, kui siia kuuluma peaks näide ühest 1330—40 a. vakuraamatust: *Belemby* < *vedenlempi? *vedenlempijä? (vt. Beitr. z. K. Estl. XIII 148).

Maha arvatud genitiivi (ja akusatiivi) ning 1. persooni tunnus, on sõnalõpuline *-n* teatavasti juba kadunud meie kirjakeele kõige vanemais mälestistes: Lelow *h̄epewhne*, *waf̄ta*, *ilmale*, *fundma*, *Ametivanne* a. 1535 *awh̄tāfo*, LTÖ¹ *uh̄este*, *fullana* jne. (Stahli kümnen LSp. 575 ja seemen LSp. 55 on vististi seletatavad tüve muude käänete *n*-e üldistusega autoril endal; Turu Käsikirja *syh̄dan*, *toinen*, *nainen*, *ih̄kuttaminen*, *waf̄ton*, *päällen* jne. on aga ilmsed fennismid, vt. EK IX 2—3). Kui aga lõpp *-n* on mingiks eraldavaks grammatiliseks tunnuseks, võime märgata selle püsimumist veel XVI sajandil ja isegi XVII saj. esipoolikul (kõnelemata mõnedest liitsõnadest ja kivilunud sõnaühendeist nagu *maantee-māndi*, *Krk s̄uren̄t̄ḡ* 'maantee', eP *seit̄se sēnsugust-s. sēmsugust*, *Paenkūla*, *Soontaga*, *mānda* kl. Laiusel, *Sompa* = *somppa*, Wdm. *soon taga rahvas* 'die jenseit des Morastes wohnenden Leute', Khn *kahēngest*, *kolmō̄ngest* jne. 'kahekesi jne.', Ris *lasinbud*, Pst kn. *kadrinsū*, Hel kn. *pihlantagune*, *ā kari pihlantāda*, *kāisi pihlan takkā* jne., kus *-n* on püsinud veel täninigi), kuigi selle kadumise algeid on võimalik tagasi jälgida juba XIII sajandini: Läti Hendrikul *Maianpathe* jt., Liber Census Daniae *Katkuntagusae*, Lelow'1 tema *ah̄no poian med̄den h̄fande*, 1535 ja 1570 a. ametivandeis *M̄h̄nno... wānu* (selle kõrval seal siiski toh̄uetann, vt. VEKVM 2—3), Mülleril *aīna med̄dy w̄h̄msen furma ōša* 85, *mina lēfita* (seals. lk. 329 aga ka ollen) Stahli femperrast LSp 497, *Uuwo-S̄ōh̄menaja* ib. 664, Gösekenil *Sen Ewa Summal is̄fi loy* Man. 6, *Vigäusel penin furmat* 81,⁹ (seal isegi adverbil paljon 70,³⁵). Lõpp-*n* esinemist ja puudumist samus tekstides ja muidugi ka nende aluseks olevas, toleaeagses kõnekeeles, on seletatud lausefoneetiliste tingimustega (vt. Kettunen, Kod. Kons. 195, EKÄH § 200; ka allakirjutatunul EK II 148—9). Kuna aga kirjakeelt fikseerida katsuv tekst pole mingi murdetekst, kus kuuldud keele foneetiline külge on võimaliku ustavuse ja täpsusega transkribeeritud ja kuna XVI ja XVII sajandil kirjatähendajad ise on liiatigi veel keelt puu-

¹ LTÖ = Liivimaa Talurahva Oiguse katke (vt. VEKVM 2—3).

dulikult tundjad vöõramaalased (Köll näib siiski olevat erand), on ka mõistetav, et kõnes esinevat peent vahetegu *n* tarvituses pole kirjas jäljendada osatud. Asjatu küll oleks siis püüda kindlaks määrata meie teksti kirjus esinduses lausefoneetilisi tingimusi: a) *-n* ≡: tema tahtwa[h]ffan kei[*keweg-ke*]w[en] 1,7, sen effhmesen ynymysen 1,14, pörkwhawdan pereld 1,25, teman arma [p]o[yan] 2,5-6, meddy lehan fhffe 2,8, th[e]men Ekewe Isen kaes 2,12, [he]llhn sündmen / lehan / [nind] weren / meddy lehan we[ren] nync fundmen 2,14-16, tema Isfan palgten [eddes] 2,18, sen fundhan Pontio Pylatuffen ayal 2,20, eg[ke]-wen elon nind sen Sumala [r]hcküden perest 4,1-3, sen othsan 4,10, sen wylletzuffen perest[t] 4,11, [Su]malan 5,18, sen whmesen pehwe kaes 6,15, shnu arman tachtman kaes 7,7, kurhan tachtman / Nync sen kurhan sud[un] 7,8, shnu Sumalan auwu 7,13, meddy motlusten / ech tachtman kaes 7,16, [me]ddy pattuden 8,1, auw[u]tun 8,2, Isfand[e]n E[hri]stus[sen] weren 8,4, kymfatuffen fhffe 8,16, sen asy[a]n 9,24, sen [leib]an 10,19, m[inu] [h]hywun / kumb 10,25; Nync Christuffen tun[neme] 6,5, [ta]chtis üdden ohan tehe 6,15; — b) *-n* kadunud: ynymyne 3,1, 4,10; [r]h[st]y peeke 1,1, ill. pörkwhawda 1,3, suddamehahfus 1,23, sen pattu pe[rest] 2,1, meddy 2,4, rahwa / röem 4,14, shnu 5,6, Sumala pöha sana 6,1, shnu r[h]c[us] 6,3, [sh]u nyme hure 6,4 jne.

Morfoloogia alalt tohiks huvitav olla *-ma*, *-mä* tunnusliku verbaalsubstantiivi rohke tarvitus praeguse *-mine* tunnusliku funktsioonis: S[e] Rysthyme (= *ristmä*) on üp pesseme (= *pesemä*) 9,14; Sel / on sehnane / mel ech / mu[hst]mas 1,11 (ääremärk.); fundmest 9,15 'sündimisest'; [lebbh] tema kannataman / surm[an]... 2,25; part. [e]rralunaf-tamat 1,20; [fest] rystmast 9,10,5,18; Shnu tachtmas fundküt 7,1 (s. o. sinu tahtmine sündigu; Lelow'l shynnu tachtmuß), shnu arman tachtman kaes 7,7, kurhan tachtman 7,8, nom. tachtmas 7,14, shnu tachtmad wasta 7,18, tachtman kaes 7,16. On täheldatav, et ka Müller vist ühelainsal puhul tarvitab järgimööda kaks korda sinu Tachtmas 110,11,12¹. Ilma *-us* suffiksita esineb siin praegu nähtavasti üksnes

¹ A. Tiitsmaa käsikirjalise Mülleri sõnastiku järgi.

liitsõnus esinev nominatiiv alg: fʒe alʔ fɛʃʃ pälwɛʃt 4,25 (vrd. sm. *alku*), ilma possessiivsuffiksi *se-ta* omast heneʃt 6,17, vrd. Kod *enel* ~ *enesel* (Kettunen, Kod. Kons. 141). Häälik *-n* juhtumil [ʃe ɔjn m[inu] [h]yivun 10,25 ja *-s* sõnus muhʃtmaʃ, tachtmaʃ (Sel / on fɛʃʃnane / mel eɕ / mu[h]ʃt)maʃ 1,11, Synu tachtmaʃ fundʔüt 7,1, nom. tachtmaʃ 7,14) on küll vaevalt possessiivsuffikseid (*-n* on vist keeleline komistus gen. *-n* kasuks, *-s* aga sama, mis esineb *-us* suffiksis, näit. Lelow'l tachtmuʃʒ).

Leksikaalsel alal oleks tähistada muude, vanemas kirjakeeles tuntud sõnade fõhenret 4,6 = kõhnrett, 'kurivaim', gen. fundʃyan 2,20 'kohtumõistja', eraneʃʒ 4,7, ouweʃpette 10,2 (Müll. ouweʃpeiti 183) 'väljaspidi', paʃetʃʃ 'ütles' 10,22, armatanut 'armu heitnud' 2,5 jt. kõrval väga problemaatilist erapõlat 2,26, saksakeelses tekstis vist [aʃʃtɛrui]nge, 'ärasuremine'. Olgu ka tähendatud, et sõna *ja* 'und' puudub siin tekstis täiesti, selle asemel on igalpool ninʔ, nagu teisteski XVI saj. mälestistes (vt. EK II 146). Märgitagu siin ka alamsaksa laensõna [hɛ]ʃʃyn fundʃmen 'püha sündimise' tarvituse (2,14), vrd. ka praegust Heliste (*eliste*) tän. Tallinnas ja endist hõlligõõʃt ufʃtʃ (vt. A. Thor Helle, K. Anf. 308), praegu Pühavaimu tän. (vrd. alams. *hillich*).

Väga tähtis oleks selgitada küsimus, millise murdealaga on Wanradt-Kõlli tekst keeleliselt seotud, missuguste murrete keelelised erijooned on siin kajastunud. Saksakeelse tekstiosa lõpul (lk. 11) esineb märkus tolle-aegsete eesti (Tallinna, Tartu, Narva ja Viljandi poolsete) murrete erinevusest ja tõlkija näikse arvavat, niivõrd kui katkendilisest tekstist võib mõista, et Laiuse (Leifʒ) murre kui keskmaa murre võiks kirjakeeleks olla kõige õigem ja kohasem. Teksti keele lähemal silmitsemisel pole siiski kuidagi võimalik sealt leida kitsamalt laiuselist ilmet. Palju selgemini torkab meile aga silmi keele üldiselt idamurde-line, praegust keelejärge arvestades eriliselt just alutaguse-line värving, nagu järgnevast vaatlusest tohiks selguda.

Konsonantismi alalt on kinnistada õige vähest ja sedagi võib leida idapoolseist murdeist ka mujalt. Paaris

parandusmärkuses veergudel esineb preesensi singulari 3. pööre algupärase klusiiliga, s. o. allumata veel 1. ja 2. pöörde nõrga astme üldistusele: tegfep (tekstis endas siiski teep, 5,3 ja 9,28), vrd. KuuNeemede *añDAB*, HljRanna *añDa*, *lähte*, *katü*, VNgKoila *tekè*, *näkè*, Vai *lukò* (= loeb), *oñDa*, *tahto*, Iis (vanadel) *lugèB*. See vanem keelejoon võis muidugi olla põhjaeestis tol ajal palju laialdasem¹. Samast verbist on tekstis akt. mineviku partitsiip *h*-line: tehnut 8,9, mis harilik on ka muudel vanemal (XVII saj.) autoreil (Müll. tehnut 30,9, Stahl LSp. 293 tehnut, Turu Käsik. 19,16 tehnut, Hornung Gr. 66 tehnut), vrd. VNg *tehnu*, Lüg *tehND* - *tehND* - *tehend*, Jõh *tehend*, Vai *tehend*, Iis *tehnd*, Trm *tehnüd* - *tehnd*, Kod, MMgSaare *tehnòD*, mis kõik põlvnevad ühisest varemast kujust *tehnud* (<< **teγnüt*). Sõna *-pette* = *-pätte* (Ullaspette 1,3, eddespette 2,19, ouwespette 10,2) geminaadi (*tt*) puhul vrd. Jõh, Vai *takurpitte* (-Jõh *-pite*, *-piti*), (ka liivis *-peđđi*), ja *ä* puhul vrd. Kod *nurjopätte*, kuna muudes murretes esineb *-pidi*, *-bidi* (ka *-päidi*, *-päde*; Mülleril *-peiti*, *pette*). Alutaguseline on ka ainukordselt esinev *l* sõnas *ellq* *fatacf* 8,15 = ära saada, vrd. VNg *älgä juoksega!* Lüg *älä tiq!* (kuid ka Lääne-Nigulas *älgè*), pea kõigis muus murdeis aga *ärä*, *ärä*, *ä*, *ê*, *ar*. Ka Lelow' palveis on teatavasti *elle* *fjätttyt* (VEKVM 1), vististi aga Läänemaa murrete mõjul (hiljem Mülleril alati *erra* 18,10). Tekstile omane *v* püsimine *u* eel, praegu iseloomulik kirde (ja kagu) murdeile, oli tol ajal ja veel XVII sajandil teatavasti üldine ka mujal eestis, mis peegeldub muudelgi autoritel: *paivuma* 4,24, *auwu* 7,13, *auw[u]tun* 8,2, vrd. Mülleri *paivume* 188, *auwus* 88, Turu Käsik. *Paivufet* 16,12 ~ *paivume* 17,11, *auw* 18,14, Stahlil *fašwo* LSp. 52, *Auw* LSp. 475, Vigäusel *Rašwuš* 93,33, Saaremaa Käsik. *auwufawaf* 132,20, Gösekenil *rašwul* Man. 194, *Jašwo* Man. 290, Hornungil *arwul* ~ *arwul* Gr. 91, *Rašsu* ~ *Rašwo* LÖpp. 29, hiljem Alutaguse keele mõjul isegi

¹ Hiljem Müller tarvitab nähtavasti ainult *teeb* ~ *teb* (8,4, 22,28, 48,11 jne.), *neeb* ~ *næb* 'näeb' (315,9 146,22 jne.), vt. A. Tiitsmaa käsikirjalist G. Mülleri sõnastikku. Mülleril ja Stahlil esinev *piddaB*, *piddap* (*peab*, *peap* kõrval) on teatavasti seletatav teisiti (vrd. ka *piddan*, *piddat*).

Arveliusel kašvo JjÖR,III. Masingul arvu fanud Püh. Wah. 120, kašvuga MNL 1823, lk. 26.

Suuremal määral sidet kirdemurretega osutab ehk v o k a - l i s m. Kõigepealt mennut 1,6 oma e-ga, muhstetš 2,22, mu[hst]maš 1,11, ääremärk., mehe . . . muhstama 6,8 oma u-ga ja tõhjuut 1,5 = tõusnud oma i-ga, vrd. 'HljKatila menema, VNg meñd 'läinud', muhstades, Lüg meñd, muhst-tan, tuhsema, päivü tuhsu a.gal, Jõh juri oli ennest jo lakka menos, minü muhstades, vesi tõhseb ülešse, Vai menemä, meñd 'läheb', meñl 'läks', muhstama (Viru randadel ka tähenduses 'mäletama', kuna tekstis sel sõnal on üldestiline mõiste 'aru saama'). Muudes murretes võib neid häälikkujusid kuulda veel Hiiust, kuid ainult kahe esimese sõna puhul: Käi menema (partits. siiski läjn), Käi, Phl, Rõi muhstma 'oskama' (Rõi-s ka 'mäletama'?). Teistel vanemal autoreil esineb neist mene- vist üksnes Mülleril: mennut 1, meñema 338, kellelt on noteeritud ühelainsal korral isegi tohš 73,12 (hariliku touš, toušeb jne. kõrval). On muidugi võimalik, et 3—400 a. eest vanemad häälikkujud mene- ja muhsta- olid palju laialdasema levinguga; spetsiifiliselt alutaguselise tõhse- kohta ei saaks seda aga kuidagi arvata. Keelend t[eh]šförd 9,15 või isegi tõhšförd või tohšförd = tõhškörd ei tarvitse — vähemalt e-lises P. Johanseni rekonstruktsioonis — olla ainult lõunaeestiline, nagu arvab P. Johansen, Beitr. z. K. Estl. XV⁴, 109, vaid juhatab meid sama õigusega ka kirdesse, kuigi mitte just kitsalt Alutaguse randadele, sest Lüg-s, Jõh-s, Vai läänerannal, lis-s, Trm-s, Lai idaosades ja Kod-s on praegugi kōrd (Hiljem Mülleril alati fōrd). Alutaguse murdeliseks võiks pidada muuski vanemas kirjakeeles (Lelow, Müller, Stahl feič, Hornung, Helle feif) esinevat e-list kuhu feič 4,7, feifeš 1,21, vrd. HljRanna, VNg, VaiLääne kejk (kuid ka läänes, Käi, Khk, Ans, Jäm, Ris ja põliste Tallinna perekondade keeles kejk), mujal kirdes (KuuNeemed, Vaildas) kāk või (Lüg, Jõh) kōjk, mujal eP-s igalpool kōjk (saartel kohati kōjk, kik). Siia kuuluks ka nñda 2,13, 6,10, 9,20 (ka Müller, Stahl, ninda), vrd. KuuNeemed, Lüg, Jõh, Vai ninda (kuid ka Pst, Hls, Krk nindā), mujal eP-s nōñnā, harvem nendā jm.

XVI sajandil võis aga *ninda* - *nindä* leving olla märksa avaram (*nīn tavojn* > *ninda* > *nendä*, *neñnä* > *nõnda*, *nõñnä*, *õ* puhul vrd. *sinna* > *sõnna*; või ehk *nojn tavojn* > *nõnda*, *nõñnä*?). Pika-ä-lised häälikkujud peäl 9,¹¹, 2,⁷, (äärem.), feel 4,¹⁵, 6,² = *päl*, *säl* on põhjaeestis kodused, peale mõnede väheste lõunaveersete murdekeste, ainult kirdepoolseil randadel (*päl* alates Kuu-ga ja lõpetades Vai-ga, *säl* siiski ainult Lüganusel, Jõhvis ja Vaivaras, — Kuu-s, Hlj-s ja VNg-s on *siël*). Keelend *hee[š]ty* 4,³ = *hästi*, ? *hästi* on aga praegu ühendusse seatav Jõe idaranniku ja Kuu lääneranniku ä-ga, sest mujal mainitud alal on kas *iä* (JõhEdela), *iä* (Lüg) või *üvã* (Lüg, JõhKünnapõhja, Vai), *hüä* (KuuNeemed). Viimasega lähedalt aga liitub tekstis esinev hõe 'gut' 5,¹² (= *höä*?). Need ä-lised kujud on teatavasti omased ka muule vanemale kirjakeelele: Lelow'l pēlne 1, peäl 2, fzet̄t̄ pro fzet̄t̄ 2, LTÕ tekstis pehl̄ 3, Mülleril heesti 1, pæl 155, fæl 85, Stahlil igalpool heh̄, pehl̄, fehl̄, Vigäusel fäl, päll, päle 79, 85, 87 (kuid hēa, Seal 85, 87), Gösekenil peh̄ Man. 263, Hornungil pääl Gr. 9. Tõenäoliselt olid aga need XVI ja XVII saj. põhjaeestis veel õige üldised. Alutaguselist spetsiaalarengut esindab üks (peale üldestilisema fõwteba 10,⁴) eü labialisatsioonijuhtum lõw-dade 10,⁶ = *lõüdädä*, vrd. KuuNeemede *lõüdädä*, VNgKoila *lõüdada*, *lõüge*, *lõül*, Vai *lõüdämä*, *lõüllü*. Ilm a teistkordse infinitiivitunnuseta (-de = -dä) võiks see muidugi olla ka mõningate Sa, Lälõuna ja PāPõhja murrete erijooni, vrd. Jam, Ans, Khk, Kär, Han, Mih, Tõs, Aud *lõidma*, (: *lõidä*, *lõēdä*, *lõida*), Vig *lõidmä*: *lõēdä*. Muus vanemas kirjakeeles pole õ selles sõnas üldine, nõnda Mülleril alati leud-, leüd: 56,²⁶, 66,²³, 14,²³ (kuid Leüle 222,¹⁰ - Leüle 171,⁴; või on siin viimaks saksa ortograafia alusel eü, eu loetav *öü*, *öj*?), Stahlil ja Gösekenil aga lōidtare, lōidnut, loijan (ja viimasel päris lääneliselt ka leewan) HuH II 135, LSp. 83, Man. 188.

Nagu muudeski XVI saj. tekstides (vt. Kobolt, EK VIII 160, 164), nii ka siin esineb vokaalharmonia. Nõnda ä suhtes pehvel 1,⁴, pehwe 6,¹⁶, elewet 1,¹⁰, leppü-tehet 1,¹⁶, pereleb = päralt 1,²⁵, fepereft̄ 2,²³, perest̄ = pärast

4,2, [ü]rind]eme 2,4, theme = tema 2,9, th[e]men 2,12, inf. tegfeme 2,10, 10,12, tehe 6,15, Efeve 3fen = igavese isa 2,12, eg[fe]wen 4,1, egfeve 4,4, [h]eemes = jäämas 6,12, w̄hmesen 6,16, Erene[š] 6,17, [ne]me 6,17, f̄w̄teda 10,4, löwdade = leida 10,6, [errapee]f̄ted[a] 6,19, inf. piddeme 10,11, yḡfex¹ 7,19 = *igaks*, *igaks*, 'ikka' (ka Mülleril 164,34: *ic̄fex*). Selle kõrval leiame aga mõnes sõnas ka *ä* märkimist *a*-ga: tema 1,7, era 1,2, tawwa[h]ffan 1,7, 3ffan 2,18, eb pidda 4,17, Mehe p̄yddam 10,13. Need on vist seletatavad teise murde mõjuga, kuigi nad mõistetavad oleksid ka komistustena *a* ja *ä* vahelise vokaali (nagu viimast praegugi leidub mõnedes eP murretes) ja *a* eraldamisel. Vokaal *ü* harmooniast on näiteid muidugi üksikuid: leppüt̄eyet 1,16, p̄[öh]itzen]üt 2,16, fundfüt pro fündfüt 7,1, fündnüt 7,10 (ja isegi [r]h̄fūden = „rikkuse“, s. o. riigi, 4,2, mis arusaadavalt on võetav kirjutusveana), sellevastu aga w̄effi[n]juth 4,18. Täheledatav olgu see ootamatus, et ka hiljem Mülleril ja väga harva ka Stahlil leiame paiguti seda *ü*-harmooniat, kuigi *ä* neil järgsilpides puudub: Mülleril heutü = häbitu 319,25, heütümatta 107, læhüt 88,30 P̄ettūs 142,10, w̄ættūh 253,17 = väeti (kuid w̄ætūmat, 193) Stahlil lehh̄üdel LSp. 18, all. See *ä* ja *ü* alalhoid juhatab meid kirderandadele, kus seda praegugi veel esineb pikal, kohati küll õige kitsukesel alal (*ä* Kuu neemedel, Hlj ranna kirdesopis, VNg põhjaosas ja Lüg-s, Jöh-s ja Vai-s, *ü* aga üksnes Kuu neemedel ja Vai kirdeosas). Et aga vokaal-harmonia saarekesi leidub praegu kohati ka läänepoolses põhjaeestis (RidIda-LNgEdela-MarLääne, Vig vald, JuuKui-metsa-Kaiu, HanPaatsaluLõuna-Var-TõsLääne-Khn), on kõigiti tõenäoline, et see XVI sajandil oli veel peaaegu üldpõhja-eestiline.

Detailjoonena nimetatagu veel f̄he 2,7, vrd. KuuTapurla, Hlj, VNg, Lüg, Jöh, Vai *siije* (*siije*), kuna sama rea ääremärkuses on parandatud muude murrete alusel f̄he (ka Müll. f̄eye, Helle f̄eie), vrd. praegust Khk, Ris, Amb, VMa, SimKirde, LaiKirde *seije* (*seije*). Kui aga grafeemi

¹ Tekstis on ekslikult yḡfex (algupärandil on y alumine osa ühes järgneva reaga ära lõigatud, nagu faksiimilest näha).

ſje lugeda *seija* või *sija* ja grafeemi ſeje lugeda *seija*, oleks eelmine ühendatav kesk- ja lõuna-Läänemaa, Pärnumaa, Viljandimaa, kesk-Tartumaa ja üldse eL esindusega (*sija*, *sija* jne.), järgmine aga osalt Saaremaa (Ans), põhja-Läänemaa, Harjumaa, lõuna-Järvamaa, lõuna-Viljandimaa ja Tartumaa põhjapoolsete kihelkondade praeguse esindusega. (Vt. ka lk. 96, korr. märk.).

N. n. alutaguselisi jooni leiame ka teksti morfoloogilises ilmes. Nõnda sng. part. Su[m]jala paſwuna 4,²³, vrd. Hlj randade *kolm nätala*, VNgKoila *pimeda*, *kovemba*, Lüg *tütrikku*, Jõh *tiëb vikuri*, Vai *olin sonnikku vetäms*. Üldse Virumaa murrete poole viitab sõnast *armas* vanemakujuline gen. *arma* 2,⁵ (ka 1535. a. Ametivandes *armall* ja Mülleril pea ainult ¹ *arma* 15,³⁴, *armamb* 136,¹ jne., Stahlil *armat*. LSp. 307), nagu ehk M. Veske ER ilmunud Virumaa rahvalaulude ja muudegi sealt pärit laulude keele järgi tohiks otsustada (näit. „Koha, arma, annan teada“ ER I, lk. 8, „Võttis kuldase omaksi, Hobedase arma’aksi“ ER I, lk. 9; vt. ka Rosenpl. Beitr. XVIII 109 ja E. Rahval. I, lk. 21). See algselt kahtlemata üld-eestiline esindus näib Virus olevat püsinud kõige kauemini, kuid praegu paistab see sealtki, ka randadelt, välja tõrjutud olevat hilisema, analoogilise *armas* ~ *armsa* poolt. Komparatiivi *mb*-line tunnus (enemb 4,⁷, parambal 1,⁸, *fõrkembaft* 8,²²) on teatavasti praegu tarvitusel mitte ainult kirderandadel, vaid ka mujal Virumaal, Avinurmes, Kodavere lõunaosades ja lõunaeestis ja valitseb vanemas kirjakeeles lõpetades Hornungiga. XVI ja XVII sajandil näib see esindus olevat veel üld-eestiline. Alutaguse poole viitab ka järgarvude suffiksi vanem *e*-line kaju: *kolmandes* 7,⁵, [ku]bendes 8,¹³, mida eiaime ka Mülleril (*Kolmandel*, *Neliandel* lk. 87,⁸⁰ jj.), vrd. Lüg, Vai *kolmande*. Samas sihis kõnelevad ka analoogilise *-da*-ga infinitiivid [fa]ndad[a] 8,²⁴, *kynty kõvteda* 10,⁴, *lõwdade* 10,⁶, [f]arthada 4,¹², [erra-

¹ Vist ainult kolm korda kogu teoses *armsade* 122,², *armsamb* 125,²⁸, *armsafti* 115,¹⁷, nagu üliõp. A. Tiitsma a Mülleril käsikirjalisest sõnas- tikust näib selguvat.

[errapee]steb[a] 6,¹⁹, vrd. KuuNeemede *toštada*, Lüg *mattada*, Jõh *andada*, *leidäda*, VaiSõtke *nittada*. Veel hiljemgi, XVII saj. esimesel poolel, olid need vormid meie kirjakeeles kaunis harilikud: Mülleril *andada* 333, *errapästada* jne., Stahlil *toitada* LSp. 300, Turu Käsik. *wottada*, *andadha* 19,²¹, 20²³. Kuigi Alutaguse murdeis esineb kahekordse *isi* tunnusega või *-ksi-* ja *-isi-* tunnustest kontamineeritud konditsionaali (Lüg *en tahtoses* 'ma ei tahaks', *tahtosesima* 'tahaksime', *tahtosesivad*, 3. pers. sng. *kõndises*, Vai *veiksin* 'viiksin', *tekiksin*, *tuliksid*), on tekstis leiduvad vormid 3 pers. sng. oll[ed]fiš 1,¹³, eb oledfiš 1,^{15,18}, 4,⁹ hinnatavad siiski teisiti, nimelt *-is* on siin autori enda keeleoskamatusse tõttu vist lisatud 1. ja 2. pöörde mõjul ja imperfekti paradigma analoogial. Ilmselt soomepärase on aga pass. prees. pl. vormile *kuhtfutaret* vastav parandus ääremärkuses: *kuhtutat* 10,¹⁷, vrd. KuuNeemede *nudedä* 'nutetakse', *sojdedä*, Kad-Kukepalu *üjitta*, *ütteldä*, Hlj *vuetta* 'võetakse', *lassa* 'lastakse', *varastedä*, RakLõuna *laulettä*, VNg *üedä*, *kopputtatta*, Lüg *künttä*, *mainida*, Jõh *lujjä*, *küttistettä*, Vai *olla*, *liudedä*, *tembada*, millist keelekuju meie kirjakeeles ka Hornung omas grammatikas nimetab (jaa, peeta, lk. 78) ja mis muudes murretes on tuntud ainult Hiiumaa kohati (Rõi). Sama keelealaga on ühendatav ka ainukordne impf. sng. 3. pers. wõtš 10,¹⁹ 'võttis', vrd. KuuNeemede *kiërs* 'keeras', Lüg *višk* 'viskas', *tuis* 'tõuses', *üttel* ja isegi Kod *maks*, *añ'd*, *taš't* 'tahtis', *piš* 'pistis'. Tarvitusel on see *i*-line imperfekt meie vanemas kirjakeeles ka hiljem, kuni XVII saj. lõpuni: Mülleril (harva) *touš* 334,⁵, *lašf* 334,⁵, Turu Käsik. *lašf*, *fulgf* 21, Stahlil *lauš* LSp. 597, Vigäusel *lauš* 79,³¹, Hornungil *wõt*, *joošš*, *joot*, *and*, *touš*, *feiš*, Stokholmi Käsik. *jät*, *touš*, *wõt*, *lašf*. Ometi pole see *i*-minevik meie tekstis mitte ainumaksev, vaid erandiline: muud vormid on *andis* 10,²¹, *murdis* 10,²⁰, *pahejš* 10,²² ja isegi mittehahvakeelselt *piddis* 2,¹⁰, *tennebis* 10,²⁰. Virumaa randade murdejooni on kahtlemata ka pl. 1. pers. tunnus *-ma* (< **mak*) ainukordses näites *meje*... *mujštama* 6,⁸ (mujal: *heme* 6,⁴, 8,²¹, *wõhje* 8,²⁴, *piddame* 10,⁷), vrd. HljRanna *tulema*, VNgKoila prees. *lähmä*, *lühmä*, *otamma* = võtame,

impf. *tulimma, akkasimma, kutsusimma, Lüg sâma, emmä* 'me ei', *meije kujvattamma ja kolgima linu, õlima, tahima - tahtosima, Jõh lähmä, ka Kod mõssima, parandima*. See nähtus võis aga varemalt tuntud olla ka laialdasemalt, sest Lelow'gi tarvitab annama, Wfzuma (Mülleril nähtavasti alati *-me*). Nagu ka hiljem Hornungil (En, Et, Ei, Emme, ette, ewwad, Gr. 93, Ning ewwad ütelnud, KKR 56 ja H. mõjul isegi harva 1715 a. Uues Testamendis ewwat jätnud, Mark. 12,22), nii konjugeerub ka kõnesolevas tekstis eitusverb: emme wõh 7,15, nagu praegugi veel kirderandade ja Kodavere murdeis (KuusNeemede *eh nõ*, Lüg *näväd ev(v)ät sä*, Jõh *evät sâned*, Vai *makà et sä* 'magada sa ei saa', Kod *meimä lälä* 'me ei laula'.

Eriti tähelepandav selles keelemälestises on pass. mineviku partitsiibi lühema, (algselt) vokaallõpulise vormi esinemine mõnel korral: sng. pōdɔ = poodu 1,1, maḥamattet 1,2, muḥstetḥ 2,22, (?) rennetet 5,14, millede kõrval ometi leiduvad ka konsonantlõpulised erew[alitzə]tutḥ 6,18, antutḥ 9,1, feetut = seatud 9,8. Põhjaeesti mandril on see keelend (-u pole allunud lõppkaole, vrd. samus murdeis *vartta, tuõmiikka, tuõmiinge, talle liõmina* jne.) praegu tarvitusel veel nähtavasti ainult kohati Viru randadel (HljSelja *mūdu, ruõgittu, VNg vālittu, annettu, Lüg tehtu, lõigatto, Vai viõdu, elettu, olut on maldadettu*) ja Kodaveres (*išsoitet* = istutatud), suuremal määral aga saartel: Emm *saḥ mettü lehma tappel*, Rõi *jumal tänat*, Käi *asè oli ekidet*, Phl *pēd on ärä nõppit*, Püh *kēdet tuhliD*, Krj *võlviit tē*, Muh *taimmette)t nahka pašlid*, Khn *pōld oñd iätet, kiḥgit majD* jne. Varemalt on selle leving olnud küll vist laialdasem, millest jälgi on nüüdki veel mujal põhjaeesti murdeis ja ühiskeeleski (*iätma* = jäetmaa, Kul, Mär *iätma*, Vig *iätma*, Tri *iäõdmas*, HMD kn. *iättima allikkas*, JuuKuimetsa *iättimoq*, JuuSiuge *eaõmoq*, Amb, Sim *iätma*; TürSärevere *pargitnahka kiḥgad*, Wdm. *pargit-nahk, kohit-härg, kohitoinas, juurit-jalas*). Vanemas kirjakeeles on see partitsiibikuju ometi väga haruldane: Lelow'l pḥuḥet (vt. EK VIII 132), Mülleril õr... Paḥw... teḥt 2, eb olle kulD 9, Stahlil teḥtu LSp. 326. — Teksti keele idalist ja eraldi alutaguse-

list üldilmet täiendab lõpuks veel adverbilõpp *-st* (<*-sta*): *kyndlest* 4,5, *önfast* 10,9, *õhkest* 10,15 (nende kõrval siiski *hee[s]*ty 4,3), kuigi see esineb murdes ainuliselt ka mujal Virumaal, Põhja-Tartumaal, Ida-Saaremaal ja *-ste* või *-sti* kõrval ka teisal (saartel, eP edelas, eL-s). Muud vanemad tekstid teatavasti tarvitavad *-sti* ja *-ste* (LTÕ *uhestē*, Müll. *awfasti* 93, *pigfemaste* 107, Stahl *wegfiwaste* LSp. 34, Turu Käs. *armfasti* 21,25, Göseken *aicfastē* Man. 138, Hornung *uffinaste* Gr. 96); *-st* on haruldane (ainult vist kord Vigäusel *wjzinast* 80, harva Hornungil *Öbest* KKR 205).

Nendest üldiselt kirde-eestilistest ja eraldi just kirderandade murdejoontest meie tekstis on üks osa, nagu vastavalt ka ülal on mainitud, sääraseid algupärasemaid, mis mõni sajand tagasi olid kahtlemata kas üldised või veel õige laialdase levinguga põhjaeestis ja mõned isegi lõunaeestis: *tegfep*, *ella*, *palwume*, *aurwu*, *mennut*, *muhjta-*, *förd*, *nynnda*, *peel*, *höe*, vokaalharmonia, *shē*, *arma*, *kolmandes*, *wöth*, *emme*, adv. *kyndlest*. Teine osa on aga nähtavasti ka varem al ajal olnud omased enam soomepärasele või üldse idapoolsemaile murretele, nõnda *tehnut*, *-pette*, *töhsnut*, *löwdade*, part. *Su[m]ala*, *köwteda*, *[k]arthada*, *kutzutat*, pl. 1. pers. *-ma* (*muhjtama*), *podw*. Viimaste arv on lühikese teksti kohta küllaltki suur, mis teatavat sidet eriti just kirdemurretega lubab järeldada.

Enam kirde-eesti murrete poole viitavate ülalesitatud joontega rinnu leiame tekstist aga ka rea nähtusi, mis nimetatud murdealal praegu ja osalt tõenäoliselt varemalegi keeleastmele on tundmatud ja mida nüüdisajal võime kuulda hoopis muudest, kaugemalolevaist idioomidest, nimelt lääne poolt. Mitteilutaguseline on juba *õ* esinemine (märgitud *õ-ga*, kuid ka *o-ga*, mis viimane siiski võiks tähistada ka *o-d*, neil puhkudel, kui tegu on algupärase *o-ga*: *wotta* 10,10, *õhker* 2,17): *fö[pr]us* 4,15, *föhenret* 4,6, *pörfwöhdan* 1,25; *wöhr* 4,9, *töhsnut* 1,5, *ö[h]fe* 6,1, *önnis* 9,2, *förfembast* 8,22, *wöth* 10,19. Kuid teisalt on meie soomepärasegi murrete alal kaks kihelkonda, kus se *õ* on tarvilusel, vähemalt praegu: Lüg (erandiks on äärmised rannakülad) ja Jöh, viimasega ka Vai läänekülade liitudes. Lääne-

murrete poole kalduvaks jooneks on *h* eel *i* > *e*, *ü* > *ö*: *leha*, *meha*, *põha* (vt. ülale, lk. 75—6), vrd. Kul *lehà*, *kehelkond*, *põhà*, Vig *põhà*, *õhõssä*. Kogunisti lääneline on teise silbi *i* sõnas *hffh* 9,19 = *isì*, *ise*, vrd. LNg, Kul, Mär, Vig, Kir, Han, Mih, PJg, Tõs, Aud, Vän, Hää, Ris, Juu *isì*, *isì*, (Jä, VIPõhja, kogu Vr, TaPõhja *isè*). Tähelepandav, et see häälikkuju esineb kirja-keeles ka hiljem: Müll. *isfi* 340 ~ *isje* 193, Stahl *iffi* LSp. 43, 582, Vigäus *Ïfi* 69,21, Hornung *isfi* ~ *isfe* Gr. 65, mis asjaolu lubaks oletada varemäl ajal selle sekundaarse *i*-lise teisendi veelgi laialdasemat levingut, idasihis. Nagu hiljem ka XVII saj. autoritel (Müll. mittefit 'midagi' 166, *feit* 252, *fumatefit* 7, *tennatefit* 238, Stahl *fumbatafit* HuH I 21, *fihsfit* LSp. 319, *feit* LSp. 443, kuid *üchtfi* LSp. 307, Vigäus *ffifet* 77), nii esineb meiegi tekstis *-t*-lõpuline kinnitav liide *-ht* (*kiì*, *-kiD*, algs. **-kit* ~ **-yit*): *[ücht]ht* 1,16, *[ü]chtht* 8,10, *mhbhht* 5,16 (ääremärk.), mis praegust keelt arvestades võiks tugeneda läänepoolseil murdeil, vrd. Rõi *kedagid*, Phl *polegid*, *midad* 'midagi', *ühtegid*, *sëgid*, Jäm *vähigid*, *täp tulegid sõnna*, Jaa *tulntkid*, Püh *ükskid*, *ammugid*, Muh *ükskid* (Vaivaras kohati — Joala kl. — esinev *-D* näikse omane olevat ainult partitiivile ja oleks seega seletatav teiskordse partitiivitunnusena: *kedagid*, *ühtegid*, *kumbagid*), kuna aga mujal *eP*-s on *-ki*, *-gi* (< **-kik* ~ **-yik*). Läänepoolsete murrakutega ühtepidav on XVI ja XVII saj. muudelgi autoreil (Lelow *Ïfamede* ~ *mehte* ~ *mehe* ~ *medhten*, Müller *medh*, Turu Käs. *meidi*, Stahl *meddi*) *medh* 2,4, 4,26, 7,7 (<< **meden*) ja vist ka *te[bh]*¹ 10,25, vrd. Kãi, Kär, Vig, Mih, PJg, Tõs, Aud, Khn, Pär, Tri, Hls, VilTänassilma *medè*. Kesk- ja lääne-eestiline on tekstis *ka*-*ks* lõpuline translatiiv *õhter* / *nind* *puchtar* 2,17, *[e] tarbir* 6,7 jne., sest Virumaal (ilma Hlj ja Kad loodeosadeta) ja Tartumaa põhjaeestilises osas (ilma Kod-ta ja Ksi-ta) on transl. *-st* lõpuline (*õigest*, *puhtast*, juba Masingul *tuhhu ta ni fauast* jääb Püh. Vah. 155). Mõningail läänepoolseil murdeil võiks põhjeneda adessiivi tarvituse ka allatiivi

¹ P. Johansen on rekonstrueerinud *te[hte]*. Koht on algupärandis kustunud. Faksiimile põhjal pole võimalik otsustada, kuivõrd hästi võiks säilinud jälgedest üht või teist kjuju lugeda.

funktsioonis: Pane tehtel 4,3, anna meil an[de] 8,3, [rõ]em pyddap meil antuth fama 9,1 (teisalt siiski mehle 4,19), vrd. Ris *añdis tüdrukkul, aña mul, läks mariul, Mih tulad kallal* 'tulevad kallale', *tõ mol* 'too mulle', *läks põllal, Vän tulè asemel, Hää läks merel kalü oõsma, astunu ligimal, Krk antke sõla lehmil, eõ lã kohekkil* jne. Võimalik on siiski siin tekstis (nagu Stahl'ilgi ning sel Rurratil ülleandmat LSp. 437) kahe funktsioonilt ja häälikuliselt läheda käände ärasegamine autoril endal. Läänepoole viitab ka eitussõna eb taõa 7,14 (praegu ainult Saaremaal: Ans *mõl ep täi anda mitte, miks ep tuñne, Püh tä p mõjstã, Muh mina p läppè* 'mina ei läbe'). Ka teistel autoritel: LTÕ ep *Woh, Müller* eb olle 48,31, Turu Käs. eb pidda 20,30, Stahl ep *shp* LSp. 631, Vigäus ep mitte 72,21, Göseken ep annab Man. 383 (Virginiusel, Hornungil juba ei). Ülalkäsitletud (lk. 75) imperatiivi keeldkujude alla *õataõ* 8,15 võiks olla kõrvutatav Saaremaal, Muhus ja Kihnus praegugi esineva ainult sng. 2. persoonis tarvitatava nn. teise imperatiiviga (-õ, -k, < *-koj): Ans *ärã sõõ, ärã aõdag, ärã miõg mitte, Khk e tõmmak, e itlek* 'ära ütle', Vlj *penig mette ni pajlũ* 'ära laiskle nii palju', Krj *ärã tulõ, Muh ä mãõõõ, Khn ä külttãg* 'ära külmeta', *ã uõttãg* 'ära oota' (vt. ka Wdm. Gr. 477), vrd. ka liivi käskkujusid *lãk* 'mingu', *nuolog* 'nooligu' (vt. Sjögren-Wdm. Gr.). Seletamatuks jääks sel korral ikkagi selle saaremaalise keelendi ainukordne esinemine ühel puhul siin tekstis ja ühel puhul hiljem Mülleril¹. Keelendite feidõ, *shp* võimaliku lääneluse kohta vt. lkd. 82, 84. — Ka sõnavara sisaldab mõnd praegu läänelist joont. Sidesõna *niõg* on nüüdseis mandrimurdeis teatavasti haruldane ja arhailine (LNg, Tri, Kuu, Iis, Trm, KJn, Rõu), kuna saartel (peale Hiiu) on see harilik, kohati vist isegi ainuline: Jam *isi vanã mës niõg isi ni loõ, Khk vasak niõg sõm käsõ, Ans niõg - niõg - niõk, Vlj minè pãõõ niõg võttã seõlt rãõõ, Krj niõg - niõg* (Muhus vist uuema, Saaremaalt tulnud sõnana?), Khn *peseõ sukkõ niõg kãppõõti*. XVI sajandil oli see sõna aga muidugi üldestiline. Praeguste murrete seisukohast lääneline on

¹ Näiliselt läänelist feitesõ 1,21 ei ole vist põhjust lugeda *keikkes* (vrd. *õõõõõ* 1,23, *õõõõõ* 2,17, feiteõõ 6,10).

ka sõna *kuť, kud* (vrd. sm. *kutta, kula*) 'kui': *ťutť 1,22, 7,2*, mis teatavasti esineb ka muudel vanematel autoritel (Lelow *ťut, Müller, Stahl, Göseken ťutť*), vrd. Jäm *nít,pegt,sa nendä rōkkima kut,sä vähegid joũũad*, Ans *kuť,mä nōr oli, kuť,ta oli* 'kuidas ta oli', Kaa *kuť* 'kui' (comp.), Muh *lejš lāks pehkeks kut simā*. Sõna *ťoš* (pro *ťoš = kōs?*) *1,12, 4,9* 'wenn, als', 'kui' (< *konsa*) puhul vrd. ehk Jam *kōs 'wann', 'millal', kōs ta lāks? kōs se oli?* Khk *kōs ta oň?* 'kus ta on' (sõna nii siis semasioloogiliselt märksa nihkunud — vahest sama murrete *koēs ~ kohes* 'kus, kuhu', Jam *koēs se asi oň?* Ans *koēs,sa sellē kaňdamiga lehed?* mõjul?). Ka Wdm. Wb. järgi on *kus* 'als, da, wenn' vana-
nenud ning saaremaaline. Teisalt aga see sõna on paiguti tuttav ka Alutagus: LügNõmmeküla *kōs,się ōli?* 'kus see oli' (seega tähenduslikult samuti *kus*-sõna mõjule alistunud).

On tõstetud üles ka küsimus selles tekstis lõuna-
eestiliste sugemete esinemise võimalusest. Säärasteks loeb P. Johansen, Beitr. z. K. Estl. XV, 109 järgmisi kee-
lendeid: *pōdw* (loe: poodu, *pōdu*), nom. pl. *patťw* (loe: patu, *patťu*), *ne, nee* 'need', *neme* (loe: nemä või nāmä, 'nemad'), *ťoš, üdden* 'ühe', *ťōrb*. Kuid neist on *pōdw* ka eP-line ja ühendusse seatuna muudegi alutaguseliste joon-
tega ennemini küll alutaguseline (vrd. ülal lk. 87), *ťoš* igatahes vähemalt põhjaeestiline (vrd. siins. ülal), *üdden* ühenduses muude analoogiliste *d*-nähtustega ja *ťōrb* käes-
oleval puhul samuti põhjaeestilised (vt. ülale, lkd. 77, 82). Ilma *-d* tunnuseta pluraali nom. *ne 1,10, nee 8,5* [ne]me 6,17 pole sugugi algselt *-t*-lised (*-t > 0*) lõunaeestilised kujud, vaid põhjaeesti murretes praegugi väga üldised (nimelt *nē*) muistse tüvelise pluraalitunnuse *n*-ga kujud (vrd. ka sm. *ne, nāmā, nuo*, kus keeles ju *-t* on püsinud), vrd. Ans, Kaa, Krj, Kāi, Kul, Vig, Pal jt. *nē ~ nē ~ ne*, Ann, Lüg, Jōh, Vai jt. *nię ~ nię*. Järgi jääb ainsana veel *patťw*. Seda peame muidugi käsitlema nagu nüüdisaegseski tekstis sää-
rast ainulisena esinevat nähtust (näit. suure lapsed), s. o. trükiveaks. Ainsate võimalikkude lõunaeestiliste joontena (praeguse keelepruugi seisukohast) nimetaksin siin omalt-
poolt kahte: inf. *lašťe 10,6 ~ lašťe 10,4*, ka Müll. *lašťe 95,19*

(nähtavasti ainult lõunas:¹ San *laske*, Krl, Plv, Vas *laske'*, Setu *laske'*) ja mea (<*miya) 'mis' 2,19, 6,8, vrd. Vas *miä siäl um?* San, Krl *miä*, Rõu *meä* 'mis' (küsiv.) (tarvitusel ka hiljem Mülleril nom. ja part. mea 238, 252, 263, samuti Stahlil LSp. 328, 449). Et need keelendid väga usuaalseid on ka muus vanemas kirjakeeles, võiks järeldada nende tõenäolist levikut varemini ka eP-s.

Jääb veel vastata küsimusele, kas esineb meie tekstis Laiuse murde (vt. ül. lk. 80) erijooni. Maha arvatud kirdepoolsed ja äärmised idapoolsed külad selles kihelkonnas, kus palju ühist leidub Torma (ja isegi Kodavere ja mõnede Alutaguse murretega), ei erine sealne keel kuigi märgatavalt muude ümbruste omast (Plt, Sim, Ksi, Pal). Laiuse kirdele ja idale omane võib olla t[ey]šfõrb, kuid ka muudele, idapoolsemaile murdeile (vrd. ülal, lk. 82). Eeldades, et praegune $\delta > D$ ala (lis, Trm, Kod, MMg, Pal, osalt ka Äks ja Ksi) varemalt ulatus ka Laiusesse (jälgi sellest oleks näit. LaiVaimastvere *sudipurikkad* << *sudeŋ-, 'hundinuiad', üliõp. Ed. Tiku andmeil), võiks ka rohke D (< δ)-liste keelendite esindus (*fedel, eddes, wedden* jne., vt. ülale lk. 76—7) olla laiuseline. Kuid teatavalt tingimustel võib seda nüüdki veel kuulda ka mujal (näit. PõPõhja ja Lā *medē, tedē*). Tõlkija vastavast märkusest on seega võimalik järeldada ainult seda, et ta Laiuse murret kui keskmaist ja ilma teravamate erijoonteta dialekti kirjakeeleks ainult soovitas, ise aga tegelikult käis muudel, s. o. kas (käsikirjalise või juba, algava raamatulise) traditsiooni või enda kodumurde radadel.

Meie esimese trükkteose leheriisimeil on teatavasti ka rida trükitud ääremärkusi, sinna ja tänna teksti kohta käivaid parandusi, väljendite teisendeid. Nende puhul tõuseb küsimus, kas erineb nende keel teksti enda keelest mingi ühtlase eriilmega, kas on need märkused mingi teise murde alusel. Parandused on järgmised: (Ullaspette 1,3 asemele) h[o]ue[šp]ette², (Se piddat [šina n̄nda mu]hštma

¹ Põhjaeestis *lasta* (Ha, Jä, Vi), *lastä* (Sa, Pä, Ta), *laška* (Muh, Lā, PāP), *laskeda* (Kuu), *lassa, lašsa* (Alutaguse).

² Sõna *ouwespette* esineb kord ka tekstis endas (10,2). Miks P. Johansen on rekonstrueerinud h[a]ue[šp]ette, pole selge.

1,11 asem.) Sel / on feshnane / mel / ech / mu[hst]mas, (puru-
 nenud kohale 1,21 vastavalt) mh[ddh]kht, (she ma[h]a 2,7–8
 asem.) sehe / mahapeel, (tegfeme 2,10 asem.) margma, (lisan-
 datud sõnana 4,14) ahma (mis trükiviga pro ahna), weffi-
 [n]uth 4,18 asem.) weffudš, ([teep] 5,3 asem.) tegfeb, (hävi-
 nenud tekstikohale 5,9 vastavalt) tahadare, (lisandatud
 sõnana, 5,18) mh[ddh]kht, (fees 6,2 asem.) fiddeš, (rydat
 nind [ö]nsat 6,11 asem.) rydar nind önsar, (vstket
 6,18 asem.) vstwat, (hävinenud tekstiosale vastavalt 6,21)
 Jelles, (lisandina 8,18) mygfawerehne Noer, mis trükiviga
 pro Noer, (heme 8,21 = jääme asem.) Tee, (teed 8,28 =
 tead asem.) tedeth, ([fa]ndab[a] 8,24, asem.) kannatada,
 (teep 9,23 asem.) tegfep, (peam 10,11 asem.) piddeme, (futhsu-
 tarat 10,17 asem.) futzutat. Neist märkmeist on übel korral
 ühe murde (Alutaguse?) keelend asendatud teise murde
 omaga, mis sisemil nähtavasti oli juba üldisem (she asem.
 sehe), kahel korral sisemaalise asemele märgitud alutaguse-
 lise (kaht puhku teep asemele tegfep, futhsutarat asemele
 futzutat, ja kolmel korral on üldiselt uuem keelend asen-
 datud arhailisemaga (fees asem. fiddeš, teed asem. tedeth,
 peam. asem. piddeme). Muudel juhtudel ei näi võimalik
 olevat parandusi hinnata ei aja ega ruumi seisukohalt.
 Väga tõenäoline, et need ääremärkused suuremalt osalt pole
 mingid parandused, vaid muudele vaimulikkudele valikuks
 pakutud murdelised teisendid. Üks osa marginaalides esi-
 nevaist keelendeist kordub igatahes ka tekstis endas
 (ouwešpette 10,2, fiddeš 9,17, 10,8), suur osa seal aga puu-
 dub (mh[ddh]kht 1,21, sehe 2,7, tegfep 5,3, tedeth 8,28, futzutat
 10,17). Üldmulje keelest (ja vist ka ortograafiast) on, et
 need lisandid pole teinud mitte autor ise, vaid keegi teine.

Huvi pakuks ka lühidalt peatuda mõnel tähtsamal ja
 ulatusrikkamal praegusaegsel murdejoonel, mis meie
 tekstis puuduvad ja seega suuremalt osalt tõenäoliku
 võiksid olla XVI saj. esipoolikust hilisemad. Sõnaalguline
 h- on veel täiesti püsinud: pörkwhawba 1,3, fuddamehahfus
 1,28, o[m]ah[e]nd 4,10, henest 7,17, h[.....] 8,1, heddas 8,26.
 (Mülleril ainult iurge 195,8, erratama 277,11, oitzeb 211,2 ja
 üks kord alwemb 219,18; Göseken, Man. 4, kõneleb aga

juba *h-* kaost murdeti. Pikad vokaalid pole veel diftonginenud: *peele* 1,1, *poles* 1,21, *kaes* 2,7, *nüedt* 4,13, *sada* 4,18 jne. (Mülleril on vist üks kord *peale* 175,11, kuid sageli *röim* 38, *mohras* 195, *Möyfa* *ks* 175, *künall* 281, Turu Käsi-kirjas *nühdt* 16, *huhda* 'hüüan' 16, sageli *foas* 21,7, vahet *moa* 18,12, *mies* 26,33 ja soome mõjul isegi *tuodha*, *wiedhä* 28,12, *miehen* 19,32, *Vigäusel* juba *Sea*, *hea* 79,19, 85,14, 87,19, *Gösekenil* *Möed*, *Röem* ~ *Roim*, *föeremet*, *foeftra mariut*, *Man.* 6, 177, 192, 152). Akt. mineviku partitsiibi *-nud* tunnuses pole *u* veel kadunud: *afnut* 1,3, *armatanut* 2,5, *kannatanut* 2,20, *weffi[n]uth* 4,18, *fündnüt* 7,10 jne., nagu hiljem ka teistel autoritel kuni Hornungini (viimasel *-nud* kõrval juba ka *-nd*). *Kaksik-t* kadu *t-*ga algava silbi eel on veel tundmatu: *mahamattet* 1,2, (Mülleril juba *mattetuth* 88,3 kõrval ka *maetuth* 134,3, 279,16).

Kui nüüd lõpuks, pilku tagasi heites, silmas peame 1535 a. katekismuse keele suhet muu vanema kirjakeelega, oleks eelneva analüüsi põhjal konstateerida selle märgatavat lähedust teistele tekstidele, mitte üksnes Kullamaa vakuraamatu (Lelow' ja tundmatu autori) käsi-kirjale 1524—28, vaid ka hiljem Mülleri jutluste manuskriptile ja Stahli ning tema järglaste trükkteostele. Need ühised, jatkuva traditsiooni jooned on: $\delta > D$, *tehnut*, *-n* \equiv , *i* \equiv (jütle=), *-v(u)* \equiv , praegusele kirjakeele δ -le vastav δ , diftongite järglülil *i* \equiv , järgsilpide *o* \equiv , sünkope ka *u-* ja *i-*tüvedes, vokaalharmonia (ainult Kullam. vakur.), *i > e* ja *ü > ö* (*h* eel), *feid*, *ürpeneš*, *šana*, *nynnda*, *peel*, *feel*, *hee[s]th*, *iffi*, *arma*, numeraalide suffiks *-nde-*, inf. *köwteda*, imperatiivi *-t*, komparatiivi *-mb*, imperf. *wöth*, *-fyt* (*-kid*), *futh*, *mea*, sõnavaraliselt *föhenret*, *fundha*, *eranesz*, *ouwespette* jt. Osa neist olid tol ajal enamvähem üldpõhjaestilised, osa aga kitsamalt murdelised: $? \delta > D$, *tehnut*, *i(h) > e(h)*, *ü(h) > ö(h)*, *? feid*, *iffi*, inf. *köwteda*, *wöth*, *-fyt*, *? futh*, *? mea*.

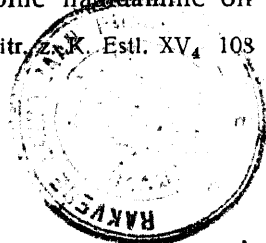
Sellele aga vastupidiselt äratavad tekstis meie tähelepanu ka mõned spetsiaaljooned, muudes mälestistes küll vist tundmatud või haruldased keelendid: šva-vokaal (*föhen=*), *-ma-*, *-mä-*lised verbaalnoomenid, *elle* = *älä*, *-pette* 'pidi', *elle fatač*, *meñema*, *mehe muhštama*, *töhsnut*, *förd*,

hõe, fye, part. Su[m]ala, kutzutat, emme, (?) aum[u]tun¹, pass. impf. partits. podw, muhsteth, -st-lõpulised adverbid, tegkep, ne-nee, neme, üdden, techtel, inf. laske, erapõlat, [h]elth. Siin on jaolt vanemaid, tol ajal aga juba mitmeist murdeist juba taganenud või kohe algselt kitsama ulatusega keelejooni, jaolt aga uuemaid ja ahtama levinguga fenomeene (fõhen, part. Su[m]ala, ?aum[u]tun, üdden). Neid kõrvalekaldeid omaaegse keele üldpruugist ei näi siin esinevat suhteliselt mitte enam kui teistelgi vanemal, iseseisvamaal autoreil (Müller, Stahl, Virginius, Hornung).

Nõuaks nüüd selgitust Lelow', Kõlli, Mülleri ja Stahli keele relatiivse ühtluse põhjus. Kahtlemata oli 400 a. eest põhjaeesti keel murdeliselt vähem lõhestatud kui praegu, sest väga mitmete dialektaalsete erijoonte kujunemist on suuresti soodustanud alles järgnevatel aegadel, XVII ja XVIII sajandil kõvenev talurahva orjuskord ja liikumisvabaduse valjem piiramine. Mitmedki praegused erijooned eP-s on tõestatavalt õige hilised, paari viimase sajandi arengu tulemus. Nõnda oli siis nimetatud autorite keeletekstide alus ise suhteliselt ühtlane. Murdelisi erinevusi oli aga XVI sajandil siiski ja neile heidab meie tekst hoopis suuremat valgust kui muud seni tuntud mälestised.

Nõnda hääldati mõningais murdeis veel *sidès, tēdād, tōdest*, teistes, vist enam läänes aga juba *sēs, teād, tōest* (või esinesid need teisendid kõrvu samas murdes, eri lausefoneetilistel tingimustel, nagu näit. setus rõhutult *stH* ja rõhuliselt *siseH*?), kohati oli *hō > hd* (*tāhdel* või ?*tāhdel*), kohati *hō > D* (*ūden*), kohati *hō > h*. Läänes oli *tēb, tejnud*, idas *tege(B), tehnuD*. Mõnes murdes tarvitati gen. pl. *meiße*, mõnedes *medi, meitte, meitte(n)* ja vist ka *meipdi* (Turu Käs.). Paiguti oli *älā*, paiguti aga *ārā* (vist enam keskmurdeis). Nüüdsele *-pidi* vastas murdeti (vist idas) *-pätte*, murdeti *-päjtti*. Lääne sihis oli juba algeid *v* kaoks *u* eel (1535. a. Ametivandes *auşal*, muudes tekstides *auvo-*). Mõnelpool (läänes?) oli *ht > it* (*armatta-*), mõnelpool *ht > st* (LTÕ *valesta-*). Enam läänepoolne hääldamine oli

¹ Vt. selle kaheldava sõnakuju kohta Beitr. z. K. Estl. XV, 103 (joonealust).



leha, vaha, paha, idapoolne aga liha, viha, paha. Kirdes oli vist õige ulatusrikkalt veel esimeses silbis $o \equiv$, mujal aga juba $o > \delta$. Väga laialt oli veel mene-, muista-, kōFD, isē, kuid siin ja seal, enam lääne sihis kuuldis juba mine- (?), mõista-, kōFD (LTÖ, Müller), isi. Kirdes võrdlemisi suurel alal hääldati toiseb, mujal tõuseb. Murdeti kuuldis leiDMä, leiDMä (keskosades), kõik (?), siija (siije), murdeti aga löiDMä, löüDMä (kohati läänes ja idas), keik, seija (seije). Oli murdeid, kus tarvitati älä sattag (läänes), inf. laske (laialt), part. jumala, inf. karttada (kirdes), allat. -l (läänes), pl. 1. pers. -ma (idas). Pass. prees. oli üldisemalt kutsuttakse, kuid murdeti ka kutsutta (peamiselt kirdes). Imperf. võt kõrval esines murdeti juba tüüp võttis. Paiguti tarvitati põdud, kajvattud (Lelow, LTÖ, Müller), paiguti mattet, teht (Köll, Müller), paiguti põdu (kirdes, Köll). Muid murdelisi lahkooni olid: õigesti - õigeste - õigest, part. meittid (Lelow) - meid, ku - ku, kes (LTÖ) - ken (Lelow) - kuMB (Köll) ja -kid, -gid (läänes) - ki, -gi (idas).

Et Wanradt-Kölli katekismus müügile ei pääsenud ja selle trükk hävitatigi (vt. Beitr. z. K. Estl. XV₄, 103), ei saanud see teos hiljem Müllerile küll vist olla eeskujuks. Mõlema autori keele mitmed tähelepandavad ühisjooned oleksid seletatavad mingi muu, seni alalhoidumatu vahelüliga, kas või näit. Franz v. Witten'i luteri katekismusega a. 1554. Mõningate väga eraldi olevate tolleaegsete murdejoonte esinemine meie tekstis juhib aga oletama, et juba XVI saj. esipoolikul eksisteeris meil teatavaid kirjakeele traditsioone, arvatavasti ainult käsikirjades. Kõik siinkohal püstitatud küsimused ja mõned vahest julgedki järeldused leiaksid muidugi paremat lahendust ja fikseerimist, kui kord ehk õnnestub praegu olevale 11-nele leheküljele väga katkendlikku teksti lisaks leida kogu 140 leheküljeline raamat.

4. X 30.

Albert Saareste.

Korr. märk. lisaks lk. 85 (ül.). — Soomepärase kirde-estli jooni oleks ka lõppkaos puudumine -ma-lõpulistel verbaalnomenell Rysthme, peffema 9,14 pro *rysthim, *peffem, vrd. kañdam, kõrem, kukkur, sadam ja pass. imperf. partits. pōdw 1,1 (pro *pōeb), vrd. siins. lk. 87. Kuid lõppvokaali esinemist siin on võimalik seletada ka tilvevokaali üldistumisega muudest käänetest.

Verbi paigutus Fählmann'il ja nüüdseid sõnajärje-küsimusi.

Viimaseil ajal on keelehuvilises avalikkuses märgata mõnd tähelepanu-siiret. Kuna morfoloogia korraldamine ning kinnistamine on juba jõudnud reformide ja katsete ajajärgust rahulikumale normeerimisele tegelikkuses, ja kestab aina spetsialistlik sõnavara viimistlus, siis keele arengu ning arendajate osalt vabanev energia näikse pöörduvat süntaksi kujundusele. Noor, keskmiselt alles poole sajandi ealine kultuurkeel hakkab jõudma astmele, kus ta vormielementide kristalliseerimiselt võib asuda nende elementide täielikumale kasutamisele. Võib alata keele otstarbekohastamine ja nõtkendamine ta peaülesande jaoks: kujutusu funktsiooni parimaks täitmiseks.

Enesest mõista, kõrgemgi, vaimsem kujutamine keele vahendil on alati vanem kui teooria selle kujutamise viisidest. Eesti keele kirjalik ja ka kirjanduslik tarvitus on alanud võrdlematult varemini ta süntaksite sünnist. Neil asjaoludel tuleb alati küsida, kuivõrd siin teooria on suutnud valjutada tegelikkust, leida temast tendentse ja seadusi oma kirjelduste kui ka normide ülesseadmiseks. Apriorismi ja vägivaldsust keele käsitlus ei kannata. Elavat, funktsioonilist nähtust võib painutada tema loomulikkude muutumistendentide varal, mitte aga murda.

Eesti süntaksi ja sõnajärje-teooria arengut lühidalt iseloomustada tahtes just võib seda nimetada aprioristlikuks. Esimeses nõrkuses satuti saksa lauseehituse mõju alla, mis läinud sajandi lõpul juba hakkas lämmatama viimaseid sõnaseadu omapärasusi kirjalikus keeletarvitus; hilisem kultuuritõus ja iseseisvustumine tõi rippumatuse-apriorismile põhjendatud lausereformi. Saksapäranene sõnajärjestus, mille tunnuseks oli eeskätt verbi paigutamine kõrvallause lõppu, tuli hävitusele ja kultiveeritavaks pidi saama verbi toomine ettepoole, kontakti subjektiga, pea- ja kõrvallause samastamine ses suhtes, liitpredikaadi osade ühtekoondamine. Näis valitsevaks saavat nn. loogiline lause: subj. — pred. — adv. — obj.; see semantikalt kui ka toonilt alati tõusev järg on sarnane prantsuse lausega.

Ometi keeleuuendusliku lausereformi jõudus edasitung on lõonud vankuma, pääsemata otsustavale võidule. Põhjus

näitub selgesti: liikumise seljatagune on jäänud kindlustamata laiemal tegelikkuse alati vitaalsete jõududega. Rääkimata rahvakeele ja murrete arvestusest, pole jälgitud paremas kirjanduskeeleski peituvaid sõnajärje seadusepärasusi; ära on jäänud ka tugemine teaduse — lingvistika — põhjalikkusele. Ainult umbmääraselt on katsutud toetusepinda leida, öeldes, et rahvakeeles kõrvallause sarnanevat pealausega. Nii saab võimalikuks, et kui „Eesti Kirjanduse“ läinud aasta kahleksandas numbris Rein N u r k s e atakeerib sõnajärjereformi teravalt, esile tuues korraliku lingvistilise üldpõhjenduse ja häid näiteid keeletarvitusest, siis ta murrab vastaspoitsiooni läbi selle tühjalt kohalt. K. L e e t b e r g i üles seatud ja Nurkse edasi arendatud põhiväited — verbi t u n t u k s pandud täiendid (nagu nad avalduvad kõrvallauses, ja käivad verbum infinitum'i kohta pealuses) seisvat ta e e s, u u d i s e k s pandud täiendid j ä r e l — jäävad peajasjus küll respektitavaks eesti sõnajärje seadmisel. Kuna aga kallaletung loomulikult oma korda liialdab, nimetades ainult võimalikuks stiilivarjunduseks mõndki, mis teatavate sihtidega keeletarvituses on saanud õigustatud ülekaalu (nagu kõigepealt selgitavas ja väitvas — „aktiivses“ — kõnes kõrvallause lõpetamine mitte verbiga, vaid ta uudislikuma täiendiga, samuti ka pealuses verbi tähtsamate täiendite jätmine lauset mõjukalt lõpetama), siis tuleb kahetseda vastaspoole loidust, ja vahest veel enam küsimuse teadusliku valgustuse esialgsust.

Keelereformi juht ja kogenum jõud, Johannes A a v i k, avaldab ajuti vaid lühikesi korrektsioonarvustusi keelelohkuse üksikkohtade üle. Ometi viimased neist kirjutusist puudutavad sõnajärge. Huvitaval kombel joonealuses „Sõnade korra kohta“ (Post. nr. 240 s. a.) taunitakse maitsetut liialdamist „lahtisaksastamises“ — verbi hoidmises lause lõpust võimalikult ettepoole. Kõrvallauses see verbi taandumine ei tohi küündida kuni subjekti ette; autoril isegi „pole midagi selle vastu, kui ütelda: ‚kui Wilde välismaalt tagasi tuli‘ — lühikeses lauses võib predikaatverb olla ka lõpus.“ See on tähelepanev lähenemine Nurkse selgitatud vaatekohtadele. Edasi (Post. nr. 245 s. a.) Aavik õpetab eesti ja saksa kõrvallause erinevusi finiiitse ja infiniitse verbivormi kõrvutipaigutuses; ei tohi öelda: ‚et veel paljud surnud rusude alla maetud o n‘; peab ütleva: ‚et . . . rusude alla o n maetud‘. Sellega Aavik puudutab Nurksel käsitlemata jäänud verbum infinitum'i asetuse küsimust kõrvallauses — ja lahendab ta nähtavalt oma „vastase“ vaatlustulemustega sobivas mõt-

tes. Parandatud kõrvallause näites nimelt finiiitverb „on” seisab alles oma adverbiaalsete täiendite järel — „vähemalt enne partitsiipi“ — sel juhul sugugi mitte keeleuüenduse purismi näidates; teisalt, mis puutub indfinitiverbi „maetud” jäämisse predikaadi järele kõrvallause lõppu, siis ka Nurkse tähendab mööda minnes: „Erineb ta (eesti „abi“-lause) saksa abilause-järjest oma vabama verbum infiniitum’i käsitlusega...“¹ — Eriti halvaks saksapärasuseks Aavik nimetab järge: infinitiivi täiendid — infinitiiv — pred.-verb; see pidavat vähemalt reformeeritama: pred.-verb — laiendid — infinitiiv; ... „sõbrad, kes tahtsid meid vaatama tulla” ... „Need, kes tahavad kaugemale minna selles lahtisaksastamises, kirjutavad muidugi: ‘kes tahtsid tulla meid vaatama’.” (Kas järjekindel olles ka: „tulla vaatama meid”?! — H. P.) — Kumba parandust, möödukamat või radikaalsemat, eelistada, see „tuleb, vähemalt esialgu, jätta enam stiili küsimuseks.“ Nii hoiab J. Aavik reformiõpetuse möödukuse ja tegelikkuse piirides. Sama eriküsimuse lõpetab ta märkusega, et lühikesis — kolme-, neljasõnalis — kõrvallauseis „on, arvan, ükskõikne, kas predikaatverb on lõpus või enne infinitiivi: ad libitum“; võib öelda: „kui nad minema hakkasid”. — Viimaks, märgusõna all „Veel üks saksapärasus“ (Post. nr. 249) näidatakse saksa ja eesti keeles peaaegu obligatoorse järjekorra: verbi täiend (ka kõrvallause) — pred.-verb — subj. muutmise võimalusile. Teatavalt üksikjuhtumeks peaks lubatud olema ka pärast pred.-verbi täiendeid tuua esiteks subjekt: „eile meie peremees sõitis linna”. „Predikaadi teiskohtsuse nõue esineb nii kõikvõimsana siiski ainult kirjakeeles, raamatulises stiilis. Ehtsa talutaadi suus kõlaks palju loomulikumana sõnakord: „seda kuuldes härra vihasta” — pred.-verb kolmandal kohal — „kui: „seda kuuldes vihasta härra”... See järelikult näitab, et vanas ehtsas eesti rahvakeeles siin... sõnade kord võis olla vabam.“ Nüüdiskeel peaks vabandust selles küsimuses kasutama kõigepealt pikemais lauseis, mõnel juhul ka lühikesis: „ilma selleta inimkond häviks.” Otse obligatoorsed oleksid aga pronominaalsed ütlused, nagu „seda eitea ma’ parandada: „seda ma eitea’; „siis kõnnivad nad promenaadil’ asemel: „siis nad kõnnivad promenaadil’.

Aaviku märkused on siin tulnud pikemalt refereerimisele mitte ainult nende kahtlustamatu tegeliku väärtuse pärast.

¹ E. Kirj. 1929, lk. 330.

Käesolevas kirjutises nimelt võidakse näidata fakti, et k ö i k i neid korrektsioone — nende mõõdukal, peasjus Nürkse poolt selgitatuga sobival kujul — kuni viimasena toodud detailini toetab ja kinnitab ühe esimese eestlasest kirjaniku, Friedrich Robert Fählmann'i, väikeulatuslik, kuid stiililt tähelepanu köitev eestikeelne proosa toodang. Tahtes praeguste sõnajärje-küsimuste valgustamiseks pilku heita esimesile meie rahvakeele ja kirjakeele ühtimisvormele, tuleb otse endastmõistetavalt valida esimeses rivis vaadeldavaks Fählmann kui tähelepanuvaim põhjaeestilise proosastiili pioneer pärast Masingut. Et vaatluskäik toetub verbi asendi eritlusele, see tuletub traditsioonist sama hästi kui ka vaatlusobjekti ehitusloogikast. Lause ainsaks vajalikuks olemasolutingimuseks, kõiki lauseliikmeid (peale subst.-attr.-suhte) omavahel uudisliku öeldisena sünteesivaks — siduvaks elemendiks on teatavasti pöördevormiline, n. n. finiitne verb. Loomulikult sõlmija asendist seotavate keskel ripub lause tasakaal ja dünaamika. In finiitne verbivorm aga, substantiivistunud verb, näib eesti keeles ka finiitsele verbile alludes jälgivat hoopis teisi paigutusseadusi, kui muud finiitverbi täiendid. Seega küll kohaseim uurimiskeskkohaks sõnajärjestuse viisi ja tegurite analüüsimisel on verb kui niisugune.

Olgu veel märgitud, et käesolev uurimiskatse ei taha piirduda materjali toomisega praegu aktuaalselt vaidlusealuste sõnajärje-nõuete poolt või vastu. Ta peamiseks ülesandeks oleks teatavate sõnajärjestus-nähtuste selgitamine keele-, stiilipsühholoogiliselt vaatekohilt. Ainult sel, seni meil harva kasutatud teel on võimalik tundma ning mõistma õppida tegeliku lauseorganisatsiooni eritüüpe ja nende sünnipõhjusti; samuti sel teel ehk õu kindlaim omandada põhjalikumad oskust keele käsitamiseks üldse. Kui eeltulevail lehekülgedel siiski vähe ruttavalt tehakse endise kõrvutusi tänapäeval vaidlusealusega, siis see sünnib tänapäeva huvides, ning vastu rääkimata viimasel ajal elulisusesse tenderiva lingvistika põhimõttele.

Fählmanni eestikeelne trükitud proosa¹ koosneb seitsmest lühikesest kirjutisest „Tarto- ja Võro-ma Kalendris“ ja

¹ Järgneval vaatlusel on tekstiks tarvitatud Fählmanni eestikeelsete kalendri-kirjatööde muutmatut äratrükki EKirj. lisa, a. 1915, mille on toimetanud J. Jõgever. Nagu selles antiikvalises trükis, nii siingi jäetakse ära gooti eritähed — j ja w. Näited kirjutisest „Punetus, Skarlatti töbi“, a. 1841, tuuakse siin koguni uues kir-

„Ma-rahva Kalendris“, aastailt 1840—50. Esimene neist, „Rõuge- ehk nõstmetõbbest“, tuleb siin vaatlusest välja jätta, kuna ta nähtavalt on tõlgitud kirjakeelest Tartu murdesse ega sisalda oma algeliselt lihtsas, ajalikus sõnajärjes nimetamist väärivaid stiiliomadusi. Ülejäänud palad on kirjakeelsed, enamasti vaba, jutustava sisundiga ning stiiliga. Otsemalt praktilisi sihte taotleb ainult „Punetus, Skarlati tõbi, Saksa keele Scharlach“, a. 1841; ometi juba siin tunneb selgesti ära Fählmanni isikupäraselt erka sõnastamisviisi, ja selle põhisena rahvakeelsust. Järgnevas kolmes kirjutises aastailt 1842—46 areneb neist eeldusist välja otse stiililop-sakus ja haruldane nõtkus. F. püüab humoorikais ja rahvakeelseis ning -meelseis följetonides (Tühhi jut, tühhi lorri, tühhi assi, tühhi kõik; Kribus-Krabus — millega kirjutised siirduvad „Ma-rahva Kalendrisse“; Kalendriteggija kimbus) oma kasulikkuse-didaktikat publikule võimalikult lähedale tuua, suupäraseks ja tundmatukski teha. See tol ajal haruldane võime läheneda ehtsale rahvapsühholoogiale põhjeneb küll kunstimeelel, mis on näha F-i kirjaliku väljenduse vitaalsest vormist. Nii on õieti ootusepärase, et kui seeria lõupalades „Tarto linna kivvi-sild“ ja „Villets“ kohtame tõsise, kirjeldava sisundi, siis sellele vastab napp ja täiesti selgunud ning tasakaalukas sõnastus.

Nimetatud kolme kirjutistejärgu — praktilise, följetonilise ja miniatüür-ilukirjandusliku — erilaadidele kohanedes tendentsid jäävad samaks, — nagu näitab eeskätt rahvalikust ütlustoonist kinni pidamine; kitsamalt keelelisis küsimusis ei näe vankumist. Neil põhjusil loomulikult võib vaatlusjaotuseks võtta sõnajärjetüüpide kui selliste vahed, ainult **tarbekorral** osutades ajalis-arengulisile muutusile. Kui seejuures jaotus enamalt saab aina välistunnuseist rippuv, ei toe nimetuis lausepsühholoogilisile tendentsidele ega näita ühtlust, siis peab leppima nende paratamatute tulemustega kirjutise praktilisist kalduvusist. Tahetakse kõige enne tähelepanu juhtida reljeefseimale, ja ka nüüdisajal tähtsaimale.

javiis, kuna Jõgever on ta trükkinud M. J. Eiseni muudetud kirjaväisist ja kuna originaal on ka asjast huvitavale vaevalt kättesaadav.

Kirjutiste pealkirjad on lühendatud: Punetus, Skarlati tõbi, Saksa keele Scharlach (1841) — P. Tühhi jut, tühhi lorri, tühhi assi, tühhi kõik (1842) — T. Kribus-Krabus (1845) — Kr. Kalendriteggija kimbus (1846) — K. Tarto linna kivvi-sild (1848) — Ks. Villets (1850) — V. Numbrid näidete taga tähendavad lehekülgi EKirj. lisas, tähed ü, k, a märgivad: leheküljel ülal, keskel, all.

Finiitse verbi asend pealauses

ei paku huvitavat lihtsaimas lauseliigis, n. n.

loogilises järjekorras ehk „põhijärjekorras“: (attr.) subj. — pred. — lähemad pred.-täiendid — kaugemad pred.-täiendid. — „Mees võttis poea obbose seljast mahha“, K 51 a. See „sündmusjärjekorraline, kausaalne, asjalik“ lause-konstruktsioon domineerib F-il vastava iseloomuga kirjutuskohtades — sarlakihaiiguse käigu kirjelduses, ja hukkaläinu eluloo lühikeses jutustuses (episood „Villetsas“). Ka mujal moodustab ta ootuspäraselt, lihtsaima faktiväljendisenä, mingi foonkontingendi lausesuse — ometi mitte prevaleerides stiiliandvalt. Elavamas väljenduses nimelt see meie lausereformis kahjuks ainueeskujuks võetud „normaallause“ üldiselt on harv; tema tähtsus on alati üle hinnatud, kuna ta sagedaimini esineb isoleeritud eksemplina koolitunnis!¹ Ta kausaalne lauseliigete järjestus ei lase välja paista ühelgi sõnal eriti. Tähelepanu on tõusev — ent kuidagi igavalt, šablooniliselt, iseäranis lausetüübi kordumise juhul. F-il aga, kriipsutatagu alla juba siinkohal, ei kohta lausekäigu monotoonsust: tähtsus-, uudis-elemente jälgiva lausetooni ja -rõhu² rütmiline vahelduvus on ta stiili põhiomadusi. Nii antakse kuivale põhijärjekorrale algust ja lõppu esile tõstev, rütmi elustav laad atribuutaine kuhjamisega algusse:

Pimmeda kitsa toa seinad rüdjusid ta rinnad kokku... V 56 k. Aina minneva süggise ilm ja vihm rikkus tallopoja rukkiväljad ärra. T 41 a.

Neist näiteist edasi minnes: tegelikult lause, oma valdavas ja „logitsismist“ palju vanemas tendentsis alata mitte aina skeemiliselt samaga — staatilise ja tuntud subjektainega — toob enamasti algul sõna, mis kohe näitab ning rahuldab esile tulnud huvi-, tundetooni, või mis lähimalt liitub eelnenud väljenduse käigusse. Selline kõnepsühholoogia dikteeritud algus võib küll grammatiliselt olla ka subjektaineline, sagedamini predikaadiline; enamikul juhtudest sissejuhatavas sõna ometi on pred.-verbi täiendiks (ka sidesõnana). Lauseliik, mille annab viimasena defineeritud avamisviisi, nimetatagu siin

Kõnepsühholoogiliseks järjekorras kitsamas mõttes, et saadaks vastand „loogilisele põhijärjekorrale“. Ta iseloomustavamaks jooneks on reegel, et sisseju-

¹ Vt. E. Richter: Grundlinien der Wortstellungslehre. Zeitschr. f. Rom. Philol. 1920, XL 19.

² Eesti keeles teatavasti lauserõhustik liigub paralleelselt lausetooniga — vähemalt siin seda võib üldjoonis maksvaks lugeda.

hatava pred.-verbi täiendi järele tuleb teisel kohal nimetamisele pred.-verb ise, ja alles kolmandal kohal subjektiaines. Nähtavasti predikaat kuulub oma täienditega niivõrd ühte, moodustab ühtlase uudistähendusliku rühma, et harilikum järg subj.-pred. peab hüljatama. Reeglile juhib tähelepanu A a v i k, nimetab teda saksaliseks „võib olla ka spontaanselt meie rahvakeeles arenenuks“¹, ja arvab ta põhjuseks asjaolu, et siin põhijärjekorraga ühine predikaadi t e i s k o h t s u s „vahest annab lausele teatava tugipunkti... aidates lugejat orienteeruda alguses...“

Fählmannilgi domineerib reeglipärane:

Agga igakord ei näita see töbi ennast sellesama viisi peal. P 38 a. Ulle Emma-jõe olli ennemuiste pu-sild. Ks 54 ü.

Mõlemad sidumispsühholoogilised juhud, tuttavamalt uudislikule tõusva järjega.

Kalendri pärrast tullin minna sõnnukest ütlema. K 50 a. Ja illus olleks assi. K 50 a.

— impulsiivsed juhud, tuntu suunas langeva toonkäiguga.

Agga tedda ennast põlga s igga hä innimenne. V 56 k. samuti semantiliselt langev järg, ent sündinud mitte niivõrd impulsist kui retoorilisest algusobjekti esiletõstmise kavatsusest.

Nüüd aga Aavik kriipsutab alla, et peaks võimalik olema seda järke tarbekorral muuta, asetades subjekti siiski predikaadi ette, otse esisõnade taha.¹ Leiamegi Fählmannil reaselliseid vaheldusjuhte:

Kuival ajal mõisa väljad saivad valmis... T 42 ü. Se kord ma ei kahatsend mitte juhtust. T 41 k. Selle vastusega mees ei tahtnud leppida, K 49 k.

Viimasest ja esimesest näitest kuuldu subjekti esiletõstmist inversiooni abil. — Huvitav on, et määrsõna ‚juba‘ näib olevat nõrk predikaadi toomiseks subjekti ette:

jubba Andres vangutas pead ja ütles... T 41 a. Jubba nälg kohhendas kaelkotti... T 41 k, jubba vannaus olli ta selja kõvveraks rudjund; V 56 ü.

Ka ühendus ‚jälle‘ga ei aita:

jubba jälle uks läks lahti, K 50 k.

tahetaks nagu nähtavale kergitada ‚uks‘ nimetamisega enne predikaati.

Kui kõik need juhud põhjenevad rahvakeelsusel, mida demonstreerib ka Aavik („seda kuuldes härra v i h a s t a s“), siis lausest:

Siis vallitseja Keisri proua Katharina II andis ommast armust mõnda abbi vaeste koddanikkudele ja andis ka... Ks 54 a.

¹ Vt. ülale lk. 99 ja „Post.“ 1930. a., nr. 249.

— tajume teatava suursuguse stiili taotlust, majesteetlik-pikalist ettevalmistust predikaadile; samas see on tabavas kooskõlas Aaviku märkusega, et pikemais lauseis, kus predikaat sissejuhatussõnadega sidunemise korral liiga kaugele kistaks oma täiendeist, ta võib asetseda ka subjekti järel.¹ Tavalisest nimelt alguslik „siis“ annab järje pred.-subj.

Lõpuks Aavik piirab üldreegli maksvust veel sellega, et soovitab korda täiend.-subj.-pred. pronoomensubjektiga lauseis. Loebki Fählmannil:

sedda sa issegi te a d, K 49 k., ja ka Andrese mele järrele ta võis olla, T 46 k., seal ta istub laia toli peal, Kr 48 ü.

Teissuguses, tõsises stiilis aga:

siis l ä h h e b ta pikka und uinuma. Ks 54 a.

Viimase näite järsk erinevine eespoolseist aitab selgitada mõndki. Enamikule rahvakeelseist järjekorra-überpöördisist „kõne-psühholoogilises“ lauses nimelt kuuldu omane olevat miski lahtitõstetus pelgast asjalikkusest, miski hoolestust teesklev, tihti nukravõitu huumorit näitav jutustustoon. Rahvalt kuulutatud laad on ka aluseks kahele F-i proosas väga silmatorkavale sõnaseadu-liigile, nimelt pred.-verbi paigutusele kas lause algusse või, veel sagedamini, lõppu.

Predikaatverb lause algul

annab sõnajärje-tüübi, mis teatud juhtudel oma impulsiivse või impressiivse iseloomu tõttu kuuluks eelmise „kõnepsühholoogilise“ järjekorra mõistesse. Siiski ta on omaette sõnastamistendentsiks, mis järjekindlamal ilmlemisel enda suurema monotoonsusega — puudub iga vaheldus lausealgustes — toob toime erilise stiililaadi. Ta on otse tunnuslik Fählmanni esimesele autentsele kirjutisele „Punetus, Skarlatti tõbi“. Näeb ta domineerivat tundetoonilisemais, enam otse lugeja poole pöörduvais kohtades. Mõne lause järgi algusest tihedalt:

... l u g e s siis mõnigi seda õpetust ehk kaks korda kahjatsedes... T a h a m e siis selgi aastal jälle ühest haigusest kõneleda... L i i k u s mõnda läinud aasta sees igal pool — üks väga kuri tõbi... E i o l e tõbel õiget päris nimegi meie maarahva juures, n i m e t a s i d mõned teda väärluetedeks... P 37 a.

Alguspredikaadid on toonitatud. Tihti tekib kahetõusuline lause, retoorilise maiguga, nagu: T a h a m e siis selgi aastal jälle ühest haigusest kõneleda... L i i k u s

¹ Kahtlustada sinset näidet vene lause mõjualuseks oleks küll liigne, kuigi peale prantsuse, inglise, itaalia keele nii paigutab just vene keel.

mööda läinud aasta sees igal pool — üks väga kuri tõi...¹ Oma harilikumas, lõdvema-lõpulisel kujul aga lauseliik, tarvitatuna korduvalt, annab rahulik-eevilise, mingi jutustusmugavuse ilmestatud stiili. F-il see on rahvalikku algupära; võib pidada ta lähteiks tüüpe, nagu:

Juhtus sedda visi mõne nädala eest, T 40 k. Läks mees vieteistkümmene aastase poeaga kirriku ja ostis teiste kirikukäijate käest sällokese. Istusid mõllemad sällu selga ja akkasivad koddopole minnema. K 51 k.

Niisugune väljenduslihtsus sunnib seda uuemas ilukirjanduses lemmitud (ja sellepärast mõnikord juba hukka mõistetud) lauseliiki pidama rahvalegi omaseks, ning vahest revideerima üldvaateid, mis tahavad näha eestipärasena ainult verbi asendit teisel kohal, subjekti järel. Seejuures muide ei tarvitse veel kõikuda tõenäolisus, et verbi algusasend on laenatud venest, kus ta valitseb elavamas kõnes.

F-il üteluse algamine predikaadiga oma otsitumal kujul iseloomustab „Punetust“, manitsustoonilist tõveselgitust; esitatud rahvapärasusnäited leiduvad alles hilisemast — muutunud stiilikeskkonnast. On nimelt üllatav näha, kuidas juba aasta pärast „Punetuse“ ilmumist, följetoneerivas kirjutises „Tühhi jut...“ verbiga algav lause on hoopis kõrvale tõrjutud, ja tooni valitseb uus, kahtlemata veelgi autoripärasem sõnaseadu-võte:

predikaatverb lause lõpul.

Seda välistunnust näitav lauseliik enamikul juhtudest on lähedalt sugulane kõnepsühholoogilises järjes juba hoomatud rahvatooniliste pred.-i tahapoole-jättudega. Ta domineerib kolmes pikemas följetonis aastailt 1842—46. Lihtsamas loomulikult jäädes püsima „loogiline“ ja „kõnepsühholoogiline“ järg, pred.-verbi lõppasend vaheldub nõtkelt väiksemarvulise algusasendiga.² Autori kalendritegemise-aja lõppjärgul, rahulik-klassilistes palades („Tarto linna kivvi-sild“ ja „Villets“) on saavutatud kõigi asendtüüpide tasakaalustatud otstarbekus; viimases on märgata algusasendi teatavat renessansi ja lõppasendi tagasitõmbumist.

Predikaadi paigutus lause lõpu aga kuulub kõige üllatlikumana oma esiajul:

¹ Puht-retooriline on juba lause: Ei olle ma-ilm ädda-oruks lodud, ta on Jummal illo-aed... K 51 ü.

² Head ses suhtes on „Kribus-Krabus'est“ lk. 47 a. ja edasi, ning hilisem miniatiür „Tarto linna kivvi-sild“. Esimeses kirjutises lk. 51 a. algavad kaks kõrvuperioodi iseloomustavalt: Teised tekäjad tullivad... Tullivad jälle teised tekäjad...

Süggise pole ea nabrirahva abbi mulle vägga tarvis l ä k s ja ... T 40 a. Arväste pissuke ellajas üllese ü p p a b, T 43 k. Irm peale tulleb, T 43 ü. Se agga kerge tö on, T 45 k. Minno koolmeistri-uhkus selle peale koggoni ärra-p a h h a n d a s... T 44 k.

Rahvakeelsus-eeskujud niisugustele ütlustele on veel veenavamad, kui nad näisid eelmise liigi, algusasendi, juures:

Agga enne Rukki-Marja-päva ivva põldu ei vissata. T 42 k. Öuna- ja marja-aeda üks ja teine ehhitaks, agga... T 44 a. Siis ta veider pole pilkamisega ütles: T 41 ü. Võeras mehhe visi ei tunnud... T 41 a. Nõnda se kalendrilaitjate koggodus otsa l ä k s. K 53 k.¹

Kuuldub eriliselt omailmelist ütlustooni. Tunneme üleolevat, ent huumori suunas resigneerunud, vähet haletsevat suhtumist öeldavaga. Lause toonkääk on kuidagi „venitatud“: libisemata kergelt üle algusest — kuna seal paeluvad tähelepanu verbi täiendid, või sidesõnadki, või kohe tulevad ilmsiks ebatavalisused lauseliikmete ridastuses — huvi ometi lahendatakse alles lõpul, predikaadis. Ühelt poolt ebahariliku paigutusega niisiis tunderõhutatakse tugevamalt mitut võimalikku liiki sõnu lause ulatuses, enamasti predikaadi täiendeid; teiselt poolt see esiletõstmine on hämmendatud lausemõtet lahendava verbi ootamisega; too saabub alles lõpul. Tulemuseks on tehtult-passiivne, isegi „blaseerunud“ tundetoon: n ä i d a t a k s e osavõtmatus öeldava vastu, p e i d e t a k s e tegelikku osavõttu. Jutustaja ei jälgi siin mitte niivõrd pelka asjade loogikat, kui väljendab pidevalt tundmusdistanti enese ja oma jutustusaine vahel.

Kuigi lauseliik oma häälumistoonilt on iseloomustatud kõigepealt mingi erilise, tõstetud helitõuga, ja on kõrgeim enamasti keskosades (kus predikaadi ootus elavaim), ainult lõpul ebamääraselt madaldudes, siis s e m a n t i l i s e l t ta ometi näitab l a n g e v a t üldiseloomu. Seega ta oma päritolult on lähedane n. n. impulsiivsele lausetüübile, kus väljendajale subjektiivselt tähtsaim öeldakse lause algul, enam kuulajale sihitu — lõpposas. Tolle algajul oletatavasti üldise sõnastustüübi² tarvitus juba teissuguseks kujunenud süntaktilises keskuses varieerub mingiks tagasihoitud tundeavalduseks, sõnaseadu nüanssideks — nagu seda näitab rahvakeel kui ka F-i proosa.

¹ Sama soovlauses: sedda sulle Jummal andeks a n d k o K 49 a.

² Vt.: E. Lerch, Typen der Wortstellung. Idealistische Neuphilologie, Festschr. f. Karl Vossler. Lk. 94 j. e. Samuti E. Richter, lk. 31.

Enamasti pred.-verbi säästev lause algab just tema täienditega, ja esitab selle järel subjektaine; pred.-verb ise kas vahenditult lükkub subjekti taha, või sagedamini kerkib alles pärast teisi oma täiendeid:

Teiste asjade järrele arvaste innimenne küssib. Ks 53 a. Korda kaks ma igga aasta sedda teed käin... T 41 ü.

Mõnikord tuuakse pelga sidesõnalise sissejuhatuse järel kohe subjekt, toon kerkib alles sel:

Agga mölder neist ostja nimme kätte sai... Kr 48 k.

Üldiselt lauseliigis kostavad kõige enam esile keskmised sõnad — pred.-täiendid; viimases näites aga, ja veel selgemini juhul:

ehk segi nõu middagi maksab. Kr 48 ü.

on tähelepanutõus kahetipuline, siin algusattribuudil ja lõpppredikaadil. Juhud subjektiga päris algul jätavad toonlasu samuti lause keskele, verbi täiendeile:

Meie veel mõndagi teist asja se kord sahkasime, T 46 k. Minna mehhe apput näggu kartsin, T 44 k.

Sama tulemust nägime olevat ümberpööratud järjel — pred. algul, subj. lõpul.¹ Nagu seal, nii siingi sõnastustüübis üksteisega kontaktasendisse tendeerivate lauseliigete lahusolevate sõnade vastnimetatud rõhutamine, ja esilekostvuse pärisohtadele, lause algusse ning lõppu paigutamine annab tagajärgi, mis ei mõju enam ülal kirjeldatud kombel passiivselt — tundmuslikult; kuuldub mingit agitatiivsust lahusolevate erisõnade allakriipsutamisest.²

Siit edasi: lauset semantiliselt langevaks kujundav tendents F-il üldse on komplitseeritud. Tahte kõrval saavutada huumortooni näeb esile kerkivat muid tegureid, nagu on lahusolevate sõnade vastnimetatud rõhutamine, ühtlasema huvikurvi muutumine vahelduvaks. Selle taolist, ent kaugemale minevat liikumist kuuldub lausest:

usso kõrvas meie vägga nattu ke kolis õppime; T 45 k.

Ja hoopis üllatavalt:

agga ommast pikkast ellust temma muidu middagi vanna põlve eikasa võtnud, V 56 ü., väga sarnaselt juhuga, kus pred.-verb on ainult lause sees liikunud lõpu poole:

Tallinna poeg igga aasta ikka Tartust tellis Kalendri aina ilma pärrast, K 49 a.

Mõlemad viimased näited on tugevasti võõrad nüüdseile keeleharjumusile. Hämmastab nende sõnaseadu voo ga-

¹ Vt. lk. 104.

² Pred.-verbi lõppujätus võib avalduda ka ilmne, kuigi rahvalik retoorika: se kül se kulus ramat Kribus-Krabus on, K 48 k.

v u s, mil on vähem eelpool nähtud retooriline kui aina meelisel-esteetiline ilme, ja seejuures v a b a d u s lauseliigete paigutusel, mis meelde tuletab otse ladina lauset. Need jooned sunnivad peatuma lähemaks vaatluseks — seni siin käsitlemata jäänud sõnapaigutuse-tegurite otsinguks. Peab tunnistama: kummagi ütelse sõnade hulka on võimata lauseks korraldada teissugusel kui käesoleval viisil, ilma et ei tekiks teatavaid kohtades väsitavaid kuhjumisi, monotoonsusi. Koormab mõlemat nimelt adverbiaalide rohkus. F. on neile lauseile andnud vahelduvuse kõigepealt adverbiaalide lahutamise mitmesse gruppi. Aga veel enam: väljaspool lauseliikmestiku mõistuselise korraldamise siin rakendatakse keele tegelikkusse hoopis teist printsiipi — rütmilise liikuvuse nõuet. Laused on äärmiselt kerged, samas oma koguulatuses tasakaalukad. See mõju saadakse, kui igale oma tähtsusele esilekuulduvamale sõnale, või sõnapaarile, -kolmikule lastakse järgneda resp. eelne miski vähem tähele pandav sõnand. Viimases näites eraldavad huvikõrgust üksteisest: poeg — ikka — Kalendri ~ aina; sünnib laine-rütm, nelja tõusuga.

H. Paukson.

(Järgneb).

Eesti esimese silbi kontraktsioonidiftongitest sidevuses teiste läänemeresm. keelte vastava nähtusega.

Järgnevas kõne alla tulev eesti nn. hilisdiftongite küsimus on hiljuti üksikasjalisema vaatluse alla võetud A. Saareste' poolt EK 1929, lkd. 1—8. Varemini on traditsiooniks olnud teaduslikus kirjanduses kontraktsioonist tekkinud diftongeid (nagu *kaon, mäed, toad*) pidada täiesti võrdseiks muude algupäraste diftongitega, transkribeeriti *kaõn, mäõd, toõd* just niisama kui *kaõn, päõv*, murd. *soõn*. Juba oma teoses Leks. Vah. I, lk. XIV jm. (ilm. a. 1924) on Saareste senist traditsiooni murdes hakanud kõnesolevaid hilisdiftongeid transkribeerima müist diftongeist erinevalt, nimelt ilma diftongikaareta: „Eriliselt olgu toonitatud, et senisele traditsioonile vastupidiselt olen vahekonsonandi hilisema kadu järgi kõrvusattunud kaht erisugust vokaali, milledest järgmine on *e, o, u, a* (mitte aga

i ega *ü*), märkinud mitte hilissündinud diftongitena, seega järgmist vokaali mitte konsonantollusena, vaid kumbagi sonandina: (*pugema* :) *poèB*, (*ladusin* :) *laòn*, (*kadüs* :) *kaùB*, (*pidàs* :) *peàB*, (*sigà* :) *seàD* jne. Selleks põhjust andnud on asjaolu, et neid õige paljudes murretes, eriti aeglasemas kõnetempos ja lauserõhulises paigas ei hääldata tõesti mitte diftongitena, vaid erisilpidesse kuuluvate vokaalidena, milledest esimene kuulub sagedasti poolpikalt (*pidàs*: *piàB*, *lubà*: *lòà* jne.).“ Nüüd viis aastat hiljemini on sama autori seisukoht ülalmainitud EK kirjutises lkd. 5—6 kokkuvõetuna järgmine: „N. n. hilisdiftongitest ja pärisdiftongitest saadud kuuldeliste muljete lähem eritelu on viinud allakirjutanu veendumusele, et hilisdiftongid erinevad pärisdiftongitest mitte ainult selles, et hilisdiftongi mõlema sugeme vahel kuuldu nagu heli õige lühikest katket ja et järgnev suge algab uue hingamistõukega, vaid et hilisdiftongite eelmine lüli on kvantiteedilt pikem kui langetavate pärisdiftongite sonant, mis on ülilühike; hilisdiftongite eellüli on aga samavärteline kui sama vokaal sõna tugevas astmes, püsinud konsonandi eel; hilisdiftongite järglüli (konsonant) on aga nähtavasti ligikaudu sama pikk kui pärisdiftongitel järelkomponent sõna tugevas astmes, iga tahes tunduvalt pikem kui see komponent nõrgas astmes.“ Pikemate arutluste tulemuseks on siis see nn. hilisdiftongite üksikasjalikum iseloomustus, milles uudiseks on mingi „õige lühikese katke“ oletamine eri silpidesse kuuluvate „diftongi“-osade vahel ja mõlemate nende osade pikkussuhete ligem kirjeldus.

Kahju, et eksperimentaalfoneetika omalt poolt ei suuda kuidagi valgustada kõnealuseid diftongiseiku ja sel alal kõik peab põhjenema puhtkuuldelisil oletusil, milles on võimalikud subjektiivsused. Mis aga kaunis kindel paistab, on igasuguse õigegi lühikese katke oletamise võimatus (S. võrdleb seda liivi katkehäälikuga nagu juhul *m'ed* = = mehed): lühikegi helikatke avalduks kohe, vähemalt osas juhtudes, kümograafikurvides, aga senised vastavate

diftongite mõõtmised kunagi ei konstateeri seesugust nähtust. See on tõsine kahtlus kõnesoleva kuuldelisel teel saavutatud teooria puhul.

Teine asi, mille puhul peaks peatuma sel diftongiteoorial, on käsitletava kontraktsioonidiftongi eriosade kvantiteedisuhte küsimus. Saareste annab oma artikli lõpul ülevaate ka sellest, kuidas „n. n. hilistekkinud diftongite erilist, harilikkudest, algupärasest diftongitest erinevat hääldamist on märgatud eesti kirjakeele tarvitamisel ja meie keeleõpetustes ka varemalt“. Imelik, et artikli autoril seejuures kahe silma vahele jääb just seesama küsimuse varasem käsitletu, mis tema näilisile kvantiteedi uudiseile on väga ligidane. Nimelt Julius Krohn oma grammatikas Viron kielioppi Suomalaisille lk. 32 kontraktsioonidiftongest nagu näit. *loen* (*lugema*), *reas* (n. *rida*), *söe* (n. *süzi*) kõneldes lisab alamärkuses: „Näin muuttuneita vokaaleja äännetään melkein pitkiksi; samoin myös samassa tilassa muuttumatta jäävää a:ta, ä:tä, e:tä. Esim. ikäänkuin *reeas* = rivissä, *kääes* = kädessä, *maaud* = madot.“ Nõnda siis juba on (a. 1872) konstateeritud diftongi eellüli pikemus. Otse sellele järgneb lisaks veel võrdluse esitamise soome idamurdeist: „Vertaa meilläkin Wiipurin murteessa *kääes*, *maoot*.“ Samasuguseid vokaalipikenemistähtusi esitab V. Porkka oma uurimuses Ueber den ingrischen Dialekt (a. 1885) lk. 51 Üla-Luuga isurimurdele omasena: *laaeel* von *lake-* 'das innere Dach', *šeeaaš* 'unter' (Präp.) von *seka*, *šooaast* von *sota* 'Krieg', *nooeesš*, von *noke-* 'Russ', *määeelt* von *mäke-* 'Hügel'¹. Porkka lisab, osalt nõjudes äsjasele Krohni lausungile, selle nähtuse levingu kohta järgmist oma märkuses: „Dieses Lautgesetz kommt auch im Äür und Sv-Dialekt² vor, und im Ehstnischen und in Finnland (im Wiborger Dialekt ist es nicht unbekannt), z. B. ehstn. *reeas*; *rida*, *kääes*: *käde*.“ Kogu nähtus esitatakse siin asepikeendusena (Ersatzdehnung), niisiis praeguselegi ajale vastuvõe-

¹ 2. silbli vokaalipikenduse (*ee*, *aa*: *laaeel*, *šooaast*) seletab Porkka ka asepikeendusena, nimelt lõppkaost tingituna kohakäänetes. Nähtus on tuntud ka laialt kagusoome murdeis.

² Äür = äyramöiste murre ja Sv = savakute murre Ingerlis.

tavas (vrd. Bj. Collin d e r i uurimisi) valguses. Ja kontraktsoondiftongite eesti keelele ligidane käsitelu on sellega siis märgatud esinevat veel Ingeris isurite (karjala), äyrämöiste ja savakute murdeis ning Viiburi ümbruse soomes.

Viimaks mainitud soome murrete kohta leiame ka muid samasisulisi väiteid. Nõnda O. A. F. L ö n n b o h m Suomi II, 13. osa, lk. 13 esitab kõnesoleva tüübi: „välistä olin kuulevinani: *mäe* = mäen, *kääess*“ (näited Jääskest), edasi sealsamas Kirvust näited *juoill* = joella, *nuoiss* = noessa, milliste varasemaks kujuks taas tuleb pidada **iõella*, **nõessa*. Suomi III, 3 lk. 334 toob J ä n n e s (G e n e t z) Pyhäjärvest näite *joittaa* 'jaetaan' <**iäetän*. Sanakirjasäätiö arhiivis Helsingis on allakirjutanule silma puutunud Koivisto murde (Viiburi lähed.) näited (*lato*:) *laavos* <**läossa* <**ladossa*, (*mäki*:) *määjel* <**mäellä* <**mäyellä*. Üsna värskeid andmeid Sakkula murde kohta leiame H a k u l i n e n ' i avaldatud murdetekstides Vir. 1924: *r^oäyös* 'praos' (<**rāossa* <**raõssa*), *p^oäietk^oöl* 'põgenegu' (<**päetköl* <**päytko*), koguni vastseid teateid pakub aga vastilmunud Kettunen'i Suomen murteet I tekstikogu: lk. 257 Sakkula *keäje* 'kääe' (<**käen* <**käden*) ja lk. 277 Nuijamaa *hejnälävo* 'heinalao, -küüni' (<<**ladon*). Eriti tähtis on selles ühenduses lõpuks veel viidata teatele, mis kõnesoleva kagusm. pikendusnähtuse kohta esitab R a p o l a, Suomi V, 2 lkd. 282—6 (Valkjärvelt, Sakkulast, Uusikirkkolt jm.), oletades siin sõnaseesmise spirandi kaost sõltumatut vokaaliastmehelduslikku vokaalipikkust (*tēyen* > murd. *tiēn* jne.). Selle vastu Penttilä oma teoses Suomen ja sen lähim-pien sukukielten painotusoppia lkd. 34—5 asetub kõnealuse sm. vokaalipikenemisenähtuse hindamisel R a p o l a g a polemiseerides vanale P o r k k a seisukohale (... „vasta spirantin kato, mahdollisesti sen vähittäinen häviäminen on ikäänkuin korvattu edeltävän vokaalin pitennyksellä,“ ...), seletades koguni tuntud karjalagi kontraktsoondiftongite arengu (*loalla* 'lael' <**läilla* <**läella* <**laγella*, *andoašša* <<**antaišša* <**antaõssa*) sellesama asepikeendusega.

Näeme nii siis ingeri ja kagusoome murdeis, võib-olla aga koguni karjala keeleski, peale 1. ja 2. silbi vahelise

konsonandi astmevahelduslikku kadu 1. silbi vokaali ase-pikenemist. Krohn'ile on, nagu nägime, ka eesti nn. hilisdiftongite esiosa paistnud olevat sama pikenemisinähtuse osaline, niisamuti Porkka'le. Saareste' varasem väitekirjas avaldatud seisukoht märkimisviisiga *lõa*, *piab* vastab, mis vähemalt puutub 1. silbi vokaali pikenemisse (*õ*, *i*), sellele kaunis ligidalt (vrd. Krohn'i *reeas*, *käädes*); ka hilisemas (EK 1929) arutelus näikse mõeldavat sama poolpikkust, kuigi väljendus on ebamäärasem. Selles poolpikkuses pole aga küll põhjust kahelda, Krohn juba on ta igatahes õieti ära tundnud ja tema tekkimine tohiks eelöelduga olla vahest enam-vähem põhjendatud. Selle vastu nende eesti nn. hilisdiftongite järgosa (Saareste'l järgtüli) poolpikaks pidamise üle puhtkuuldalise mulje põhjal võib vaielda. Igatahes kuulduv allakirjutatule diftongi eelosa järgosast kvantitatiivselt üleolevana, samuti nagu ta seda on kuuldunud Krohn'ile ja millisena ta saab kui asepikeenduse nähtus endale ka usutava seletuse. Meie foneetiline märkimine taotleb ju relatiivsete kvantiteedivahede kindlaksmääramist ja see seisab selles, et näit. sõnas *sēad* tema erivokaalide pikkust määrates tuleb kõigepealt *e*- ja *a*-häälikut omavahel võrrelda, millest Saareste täiesti mööda läheb. S. ainult võrdleb nn. hilisdiftongite eri osasid, kuuldeliselt pärisdiftongite eri osadega, millist toimingut vaevalt õnnestunuks võib lugeda sellepärast, et nn. hilis- ja pärisdiftongitest on võimatu saavutada ühtedes ja samades tingimustes esinevaid võrdlusnäiteid. Nimelt vähemalt Põhja-Tartumaa murde kohta võib allakirjutatu väita, et kõik nn. hilisdiftongijuhud, mille tekkides kontraktsioonist murdes on olemas juba vastavakvaliteedilise koosseisuga pikavältelised pärisdiftongid, kvantiteedilt täiesti kohanduvad pärisdiftongitele. Nõnda siis samuti nagu *koer*, *poeg*, *laev*, *aeg* — niisama ka *toed* (: *tugi*), *toetab*, *saab* (: *säg*), just nagu *päev* > *päv*, samuti ka (*käsi* :) *käed* > *käd*, (*mäg* :) *mäed* > *mäd*. Kuid selle kõrval *nägu*, *tõukku*, *paukku* — ent *näoga*, *lõõkke*, (*üks on*) *päõkkil*. Kuidas muis murdeis sellega lood, on võimata konstateerida, sest algajate murdeuurijate ülestähen-

dused Ak. Emak. S-i arhiivis oma transkriptsiooni kõikevustega eriti häälikute kvantiteedi märkimise alal ei luba endi põhjal sõna võtta. Tuleb ainult jääda ootama, kuni foneetilise koolituse saanud vilunud tuleviku-murdekogujad selgitavad nn. hilisdiftongite olemuse erivused eesti eri murdes, milliste erivuste olemasolu on väga tõenäoline, kuigi seni neid veel pole kindlamini fikseeritud.

Nii siis nn. hilisdiftongi eelosa suhtes on, nagu nägime, Krohn'ist peale poolpikkus vaidlematu. Järgosa on sellest igatahes normaaloludes lühem, järelikult mitte poolpikk, vaid sellele järgnev lühem vokaaljärk, lühike, nõnda siis vahest (*siõ:*) *sõqd*. Selle hilisdiftongi komponentide kvantiteedivahekorra tõttu, mis tunduvalt erineb pärisdiftongite omast, jääb vahest neist ka mulje, nagu poleks nad üldse diftongid ja nagu kuuluks kumbki nende osa eri silpi. Viimast väidet on võimatu esialgu kuuldaliselt või eksperimentaalselt kuidagi tõestada, sellepärast peaks võima küll ka nn. hilisdiftongites tarvitada diftongikaart.

Lõpuks julgeksin siin esitada järgneva *dubitatis dubitandis* võetava eksperimentaalse tõestusvõimaluse selle väite toeks, et kontraktsioonidiftongi järgosa vaevalt on poolpikk. Võtame¹ neljahäälikulised sõnad, millel on lühike vokaal 1. silbis ja poolpikk teises, nimelt *õ:külä* (vokaalide üldpikkus $14,5 + 15,6 = 30,1$), *tinä* (vok. üldp. $10,8 + 13,5 = 24,3$), *siõä* (vok. üldp. $8,7 + 15,5 = 24,2$). Nendega võiks ettevaatlikule võrdlusele tulla foneem *tõqd*, kus $õ + a = 25,1$; vrd. äsja $ü + ä = 30,1$ $i + a = 24,3$ ja $i + a = 24,2$. Tavaline summa lühike vok. + poolpikk vok., nagu näeme, pole igatahes mitte lühem kui kontraktsioonidiftongi poolpikk esiosa + järgosa (seejuures peame meeles pidama, et $i + a$ väike lühemus on tingitud spetsiaalselt sellest, et i kui sonoorsusekehv vokaal on *eo ipso* kvantitatiivselt muudest lühem). Tuleb järelikult arvata, et kontraktsioonidiftong ei koosne elemendest poolpikk + poolpikk,

¹ Näited võetud allakirjutanu mõõtmisist töös „Eesti häälikute relativsest pikkusest eksperimentaalfoneetika valguses“ (Tartu Ülik. Filos. Seminari raamatukogus säiliv käsikiri).

vaid poolpikk + lühike, millise mõõdu ta näikse välja andvat (küll veel täiendust vajavail) eksperimentaalseil andmeil. Salgamatult pole see võrdlusviis kaugeltki ideaalne, kuid käesoleval korral ainuke vähegi võimalikuna tunduv, mis pärast ta siin kirjutise lõpul ongi toodud lugejale kaalumiseks.

Julius Mägiste.

Dets. 1929 — okt. 1930.

Ülevaade Akadeemilise Emakeele Seltsi kümneaastasest tegevusest.

Eesti keele uurimine ja arendamine on kuulunud juba enne Eesti iseseisvust nii mõnegi organisatsiooni töökavva, muude harrastusalade kõrval, näit. möödunud sajandil õpetatud Eesti Selts (asut. 1843) ja Eesti Kirjameeste Selts (asut. 1879) ja käesolevalt sajandilt Eesti Kirjanduse Selts (asut. 1907). Viimane ongi õieti otseseks AES-i eelkäijaks keelelise uurimistöö korraldamisel ja avaldamisel.

Kuigi ka Eestis AES-il oli eelkäijaid, pole puhtkeelelise seltsi asutamise mõte siiski mitte pärit siit. Kogu meie vaimlise kultuuri harrastusalad on juba möödunud sajandi keskpaigast alates olnud märgatavaid Soome mõjusid; seda on õige tunduvalt avaldunud ka AES-i sünnis.

Nagu Soomes võis „Kotikielen Seura“ tekkida alles selle järele, kui oli asutatud ülikoolis soome keele professor, nii võis ka Eestis puhtkeeleline selts sündida samadel tingimustel. Pidime jõudma iseseisvuseni, eesti ülikoolini — alles siis olid tingimused loodud teaduslik-erialaliste seltsidegi sigimiseks.

AES-i sünnis ei ole aga mõjuv olnud mitte ainult kaudne Soome eeskuju, vaid AES-i üheks asutajaks on otsekohe soomlane prof. Lauri Kettunen, soome ülikooliga ja „Kotikielen Seuraga“ kõige lähemas ühenduses olev isik.

AES-i asutamise kohta loeme seltsi avamiskoosoleku protokollist järgmist: „Protokoll nr. 1. 23. III 20. k. 6 õht., aud. 2.

§ 1. Asutamiskoosolekule kokku tulnud on 14 inimest [nende hulgas näeme nimesid nagu Anni, prof. Eisen, prof. Kettunen, Loorits, Mälson-Mägiste, Nurm, Oras, Saaber-Saareste, prof. Vasmer j. t.]. Koosoleku avab prof. Kettunen.

§ 3. Seltsi asutamine tunnistatakse tarvilikuks.

§ 4. Üle minnes asutatava seltsi nime küsimusele paneb prof. Kettunen ette kas Emakeele Selts või Keeleline Selts“. Tekkinud vaidluste järele „hääletamisel saab nimi Emakeele Selts 12 häält poolt, vastu 2“ (AR I, lk. 5).

Samal koosolekul valitakse ka põhikirja koostamiseks komisjon, kuhu kuuluvad prof. Kettunen, Saareste ja Loorits. Kuu aja pärast esitab komisjon seekord juba 30-liikmelisele koosolijate perele AES-i põhikirja projekti, mis vastu võetakse. Põhikirja esimeses paragrahvis määritletakse seltsi ülesandeid järgmiselt: „Akadeemilisel Emakeele Seltsil, mis asub Tartus, Ülikooli juures, on ülesandeks äratada huvi eesti keele tundmise, arendamise ja uurimise vastu,

selles mõttes ka kirjandust, rahvaluulet, rahvateadust ja sugukeeli tähele pannes" (AR I, lk. 1). (Hiljem redigeeritud ja 1925. a. Tartu-Võru Rahukogus registreeritud põhikirjas on see § küll veidi teisiti sõnastatud, kuid sisuliselt samane).

Nende kahe asutamiskoosolekuga on AES-ile pandud alus. Ja enne veel, kui Seltsi põhikiri on ülikooli valitsuses kinnitatud või juhatuse valitud, alustab Selts oma tegevust teaduslikul alal.

Juba teise asutamiskoosoleku päevakorras on paar referaati. Esimene ettekanne on hr. A. Saarestelt „Murreteuurimisest“. Seega on juba esimeses AES-i peetud ettekandes esile tõstetud ala, mis tänini on jäänud Seltsi üheks tähtsamaks harrastusalaks. Teine ettekanne on prof. Kettunen'ilt rahvaluule järelkorjamisest; keelemehe- hena peatub aga prof. Kettunen siin enam rahvaluule keele iseäralduste juures, leiab näiteks, et Kodaverest rahvalaulus kuuldud sõna *kuirat* on tõenduseks sellele, et sõna on ühendatav *kuri: kurja* tüvega, mis seisukohta, nagu teame, ta hiljemgi on kaitsnud sugukeelte põhjal. Näeme sellest, et siin juba on tõstetud esile teine ala AES-i tööst, nimelt keeleliste nähtuste ajalooline selgitamine.

Ja ka kolmaski tähtsam AES-i teotsemisala, õigekeelsusküsimuste lahendamine, ei puudu selle asutamiskoosoleku päevakorrast. Prof. Kettunen selgitab siin ehk ja või tarvitamist, najatudes juba omaaegsele dr. Hurda seletusele (Vrd. AR I, lkd. 6, 7).

Sellest kõigest selgub, et juba asutamiskoosolekul innuga asuti tööle seltsi tähtsamatel teotsemisaladel. Sama hoog jätkub seltsi edaspidises tegevuses. Kolmandale seltsi koosolekule 5. mail 1920 on kokku tulnud juba ligi 50 inimest, hoolimata sellest, et on semestri lõpp ja päevakorras on sõnade etümoloogiad ja valimised.

Üldse on juba seltsi tegevuse algusaastail puudutatud kõiki seltsi tegevuse harrastusalasid. Nii juhatuses kui ka üldkoosolekuil on käsitletud tegelikke õigekeelsusküsimusi, päevakorral on tihti ölnud korrekse eesti keele nõue avalikus elus, on arvustatud teravalt haavavalt-vigast poesiltide, teadaannete ja kuulutuste keelt jne.

Ka võõrapäraste risti- ja sugunimedega küsimus kerkib juba algusaastal üles. Peetakse tarvilikuks alustada agitatsiooni võõrapäraste nimede eestistamiseks. Niipea kui majanduslikud olud seltsi teisel tegevusaastal võimaldavad, asutakse kohe vastava kirjanduse soetamisele. Ilmub seltsi toimetusel prof. Kettunen'i „Nimedele valik ja soetamine“, ilmub ka koguteos „Eestlasele eesti nimi“, ja nimeleidmise hõlbustamiseks valimik „1500 uut sugunime“. Asutatakse organisatsioonidevaheline Nimedemuutmise Komitee eesotsas õpetaja J. Ainelo'ga (end. Bundberg), korraldatakse kõnekoosolek, avatakse asjaajamise büroo. Samuti on juba algul selge suguraha-vaste uurimise ja mahajäänud hõimude toetamise tarve. Eeskätt koondub siin tähelepanu väikesele lätistuva liivi rahva päästmisele. Peetakse tarviliseks liivikeelse kirjanduse avaldamine ja paari liivi noormehe rahvakooliõpetajaks koolitamine, kes siis emakeelset õpetust võksid liivlastele anda ja ühtlasi rahvuslikku iseteadvust äratada. Järgmisel aastal (1921) ongi kaks liivi noormeest AES-i kulul Tartu Seminaris õppimas, kuid juba aasta pärast peavad mõlemad seltsist olenematuil põhjusil õppimise katkestama. Liivikeelsest kirjandusest avaldatakse juba 1921. a. „Liivi lugemik I.“

Liivi küsimus äratav tähelepanu ka väljaspool AES-i ringe. Sellest küsimusest saab õieti alguse suurem rahaline kirjandus AES-i

tegevuskapitali kogumiseks. Juba 1920. a. lõpuks on antud Tartu rahameeste ringkondadest ligi 700.000 Emk. ulatuses annetamiskohustusi ja järgmise aasta lihavõtteil Tallinnas korraldatud korjandus toob samasuguseid kohustusi ligi kahe miljoni marga ümber. Kuigi antud kohustusi täiel määral ei täidetud, sai AES sellest korjandusest siiski majandusliku aluse.¹ Nüüd avanes võimalus toetada liivlasi, avanes võimalus asuda toimetiste kirjastamisele, saadi muretseda tarvilist inventari ja asutati ka raamatukogu.

Kogu seltsi tegevuses võib märgata teisel tegevusaastal õige tunduvat tõusu ja mõnel teotsemisalal, näiteks nimede-eesistamise alal, isegi hariastet. Ka seltskonna suhtumine neil aastail on eriti heatahtlik Emakeele Seltsi vastu, nagu seda tõendab aktiivne kaasaaitamine Seltsi üritustele ja rohke majanduslik toetus.

Kolmas tegevusaasta 1922 saab AES-i elus pööretsünnitavaks aastaks. Nüüd asutakse tööle Seltsi kõigil tegevusaladel kogu nende ulatuses. Toetuste, eriti aga riigitoetuste tõttu on võimalus Seltsi tegevust kindlale alusele rajada. Saadakse asuda „Emakeele Seltsi tähtsaimate ülesannete teostamisele, kaugelt rutem, kui julgeti loota seda Seltsi asutamisel, ja nimelt: eesti keeleteadusliku ajakirja väljandmisele ja eesti murdesugemete süstemaatsele kogumisele.“² Seltsi tegevus paisub juba sedavõrd, et on tarvis avada oma büroo ja palgata alaline asjaajaja. Alates aastast 1922 omandab Selts seega juba kuju nagu see on püsinud tänini.

A. Kask.

(Järgneb).

Akad. Emakeele Seltsi koosolekuteateid.

Koosolek 30. märtsil 1930.

Ettekandes „Sõnavara kogumisest Lätis“ tutvustab üliõp. P. Ariste sissejuhatavalt sealset rahvaluule kogumist ja selle organisatsiooni, mis töötab rohkelt riiklikul toetusel. Seejuures on suured summad määratud uue materjali korjamisele.

Pikemalt peatub kõneleja rahvaluule korjamistööle hiljem lisandunud keelelisel osal — murdesõnade kogumisel, mida algatati mitme teaduskonna üliõpilaste kaudu. Maa jagati 28 piirkonda mitmesaja alapiirkonnaga ja taheti saata igasse punkti vähemalt üks koguja. Korjamistöö omapärased: 1) Sõnad märgitakse Soome eeskujul suurematele lehtedele kui meil. Seejuures kantakse kõik materjal enne kaustikusse ning alles Riias kirjutatakse ümber sedeleile. Sõnast märgitakse palju vorme, näit. subst. kõik käänded ja verbil peavormid. (Foneetiline transkriptsioon on lihtne, lähedane kirjakeele viisile.) 2) Näidete rohkus: Ühe asja nimetuse puhul lisatakse juurde ka selle osade nimetused, nii et ühele asjale tuleb mitu sedelit, mõnikord ka mitukümmend (näit. kangastelgede puhul; niisugustel kordadel on sedelid varustatud joonistustega, kuna üksikud osad on nummerdatud). Igal osal on ka oma sedel. Sedelite suurusest ja iseloomust olenevalt on ka väiksem nende arv, mida jõutakse koguda teatava aja jooksul (näit. 600 sed. kuus ühelt isikult, = 30 kuuga üks vald läbi). Stipendiadi palk tuleb 72 Ekr. suvekuus. Sedelid asenevad valdade järgi. Kui kõik

¹ Lubadusi anti 26.200 kr. ulatuses, täidetud on aga sellest summast ainult 9.750 kr.

² AR. III, lk. 5.

koos, siis kavatsetakse need korraldada alfabeetselt. 3) Korja- ja iks on mitte ainult filoloogid, vaid igalt alalt. (Arhitektide kogud näit. on harilikult kõige paremad.) Kohanimesid on kogutud algkooliõpilaste kaudu. Rohked vastused (300 koolist) ei rahulda aga kõiki nõudeid.

Palju laiemad tehtud tööst on kavatsused, millede teostamist on ka ette näha, sest teotused humanitaaraladele on Lätis väga suured.

Õpet. M. Kampman: Lätis pandi kogumistööle tugev põhi juba aastakümneid tagasi Vene riigi (akadeemia) rahaga. Rahvalaule on meil ridade järele siiski rohkem, sest neil on nad sagedasti lühikesed, ainult mõnerealised.

Dr. O. Loorits: Meilgi oli akadeemikuid, anti ka välja setu laule. Kuid lätlased olid energilisemad ja aktiivsemad. Sedelid on meil praktilisemad, Lätis on eeskuju laenatud Soomest toorel kujul. Ümberkirjutamist ei saa eeskujuks võtta.

Prof. A. Saareste: Lätis on aineeline toetus küll 14 korda suurem, kuid loodame, et meil selle vastu töö tehtaks suurema hoole ja armastusega. Korraldus on meil loodud oma olude kohaselt, ilma teisi korjamisviise täiesti kopeerimata. Meilgi on soovitatud rohkem lausenäiteid. Transkriptsiooni süsteem on meil palju keerukam, teeb algajale seega siis raskusi. Sedelite formaat on meile hea, Soomeski kaheldakse praegu endi ebapraktilises kaustas.

Prof. A. Saareste oma ettekandes

„Keskkoooliõpetajate emakeele oskusest“

annab vastava ülevaate 1928. aasta keskkooliõpetajate kontrolltööde põhjal. (Aruanne ilmub edaspidi.)

Ettekandele järgnevad elavad läbirääkimised.

Õpet. A. Vaigla: Näib nagu meie töö ei oleks vilja kandnud. Kuid peab arvestama, et need pole ühe õpilase vead, vaid kõigi vigade summa Eestis. Igaüks meist võitleb nende vastu, võitu pole saanud, kõik kannatame. Miks? Esitatud põhjustele võiks lisaks nimetada kaasõpetajate vigast keeletundmist ja üldist vähest arusaamist emakeele kultuurist. Lastevanemad ei tea sagedasti, mis on emakeele kultuur, miks peab laps õppima seda keelt, mis tal muidugi on selge. Emakeelt ei võeta kui omaette ja tarvilikku väärtust. Õpetajail tuleks propageerida laiemas mõttes emakeele kultuuri. Keeleuueendus on palju hea kõrval teinud ka raskusi, eriti noortele. Keelt on normeeritud, kuid sellest kaldutakse kõrvale. Ühest koolist teise minekul tuleb õpilasel kohaneda sealsete nõuetega. Kõik õpetajad peaksid seisma ühisel õig.-sõn. alusel, kuigi ise iga asjaga seal ei saada nõus olla. Ka nõuete tasapind pole ühtlane. Et praegusaja noortel harilikult vähe tööisu, lähevad nad tihti kergemasse kooli, kus vähem nõutakse. Ei maksa õpilasi nõrkade teadmistega klassist edasi viia.

Õpiaeg on lühike teiste kultuurmaadega võrreldes. Emakeele tundide arv alamais klassides on väike. Rootsis on see palju suurem: 7. õppeaastal näit. 1 t. päevas, vanemais klassides ei vähene nende arv kusagil maal nii madalale kui meil — 2 t. nädalas. Meil on kursus suur. Grammatika peab lõppema varem kui seda läbi jõuab. Rootsis ulatub see 9. ja 10. õppeaastasse, kuna lauseanalüüs ja stiilikursus kestavad keskkooli lõpuni. I klassile on tarvis tunde juurde $(4+2) = 6$ t. nädalas; 4 tunniga ei saa läbi hääliku- ja vormiõpetust. Algkool annab keskkooli palju nõrku, kes oskavad vähem kui teised, neid on tarvis teistega ühes edasi aidata.

Õpet. E. Schönberg: Raskeid vigu oli vähe. Suurem osa oli aga niisuguseid, mis on alles küsitavad¹, näit. *arvestan sellega*, niisama *juht, juhkus, juhtum* — nii juuksekarva viisi liigitamist ei suuda keegi kätte saadagi, ammugi veel õpetada. Sõna *sarnane* väärtarvitamise vastu on võideldud Kirjameeste Seltsist saadik ja see võitlus kestab veel 50 aastat, ei saa aga ometi võitu. Kas maksabki siis võidelda? Muidugi ei maksa. Enne oli *üksteise*, siis õpetati ainult *teineteise*, nüüd õpetatakse: kahe isiku vahel *teineteise*, mitme isiku korral *üksteise*. See on jällegi kunstlik vahe, mida pole tarvis. Pealegi pole kusagil välja kuulutatud, kuidas neid peensusi tarvitada. Et *-lik* liitub konsonandile, *-line* vokaalile, see on kirvetöö: tähenduslik külg on jäänud siin päris kõrvale. Aeg tuleb kindlasti, kus see küsimus võetakse revideerimisele ja minnakse tagasi endise vahetegemise juurde. Süüdi on siin juhtijate vankuv seisukoht. Samuti edendavad korratust nende erinevad seisukohad, näit. *Veski alul*, Saareste *algul*, *Veski* sõnar. — *teema*, Saareste (?) — *teem*. Meil oli sõna *varsti*, Grünthal soovitas *varsi*, *Veski varssi*, nüüd läheb ja jääb see endisele seisukohale — *varsti*. Niisuguses kindlusetuses minnakse pealegi sallimatuks mittemeeldivate aga samavõrra õigete vormide vastu ja muututakse sõnaküttideks, kuna sisulist külge seejuures ei nähta. Ometi on küsitav, kumba hinnata töös enam, kas sõna või sisu. Googol'i keel näit. on väga vigane. Meie keelejuhised on haruldaselt nõrgad. Süntaksit meil polegi. Üksikuis küsimusis annavad keelemehed väga lahkuminevaid seletusi. Keeleuendus on rappa jooksnud ja ka kindla korra rappa viinud. Keel nihkub nüüd tagasi vanale alusele, kus ta 300 aastat olnud. (Hornung'i ja meie keelel pole ju palju vahet — ainult kirjaviisis. Tüübilistest vigadest on tarvis teha register ja lasta ära tuupida. Juhiseid on tarvis ja head grammatikat, mida E. Muuk osalt andnud. Juhiste puudumisele tuleb lisaks nende kõikuvus. Üleliigset keerulisust tuleb kaotada. Mõnede vormide suhtes võiksime jätta vabadust.

Prof. Saareste: Kaheldavate vigade % on väike. Suurem hulk kuulub kindlate liiki. Et mõned suured kirjanikud on kirjutanud vigast keelt, sellega ei või me end kunagi trööstida.

Õpet. Adamsõn rõhutab samuti kindlate vigade ülekaalu.

Õpet. J. Ainelo: Jämedate vigade vastu on juhiseid küllalt. Stiilivigu kuuleme siinsetegi kõnelejate juures. On tarvis rohkem tähelepanu. Lätis on ülikooli astujatele korraldatud võistluseksamid. Aruandja väidab: seisukord on hale Lätiski. Saksamaalgi pole olukord parem, kuigi seal tundide arv on palju suurem ja kutsega õpetajaid rohkem. Sõduriks astujate hulgas on seal kirjaoskamatus % suur, mõnes kohas ikuni 16%. Meil minnakse kooli noorelt, lõpetatakse noorelt. Ortograafia süstemaatilise õpetamise kohta pole õige nii noorelt — algkoolis. Kõrgemais klassides võiks teha rohkem peaga, noorelt tehakse aga tundeaga. Kirjandus, mida õpilased loevad, on palju vigasem kui praegune keel. Teiste ainete õpetajate keel pole õige. Aavik oma artiklis heidab ette emakeele õpetajaile vigast keeleoskust, kuid tema enese artiklis võin minagi vigu leida. Iga õpetaja õpetab isemoodi. Niisama näit. prof. Saareste ja prof. Mägiste vaidlevad Loomingus, ning õpetajad, kellele lähed nende puudulikkude keeleoskust ette heitma, ütlevad: mis me õpime, õiget keelt ei olegi.

¹ Kõneleja tuli koosolekule, kui I osa ettekandest oli mööda.

Neiu Jürgens: Kontrolltöödel tehakse erutatud olukorras ka kogemata vigu. Ülikooli lõpetajadki pole vabad vigadest. Vanemast kirjandusest jääb õpilasele mehhaaniliselt mällu vale vorm, mis kirjutamisel tuleb silma ette. Kui ta aga mõistusega arutab, siis teab küll, kuidas on õieti.

Õpet. Raud: Kuidas on lugu kirjajahemärkidega? Siin on suur võitlus samuti kui kokku ja lahku kirjutamisega. Sisuline külg ja loogika, — kavandi küsimus jäi ka ettekandes puudutamata.

Prof. Saareste: Interpunktsiooni kohta on andmeid lähemalt täielikus aruandes, samuti süntaksist ja stiilist. Viimaste suhtes on vigade kogumik laialivalguva iseloomuga ja ei anna tüübilisi jooni. Sisuline külg on tänases ettekandes meelega jäetud käsitlemata, mis võiks sündida kirjanduslikkus või pedagoogilises eriihingus. See on igatahes töödel väga kehv. Mis parandamise puutub, polegi kontrolltöodes palju mõtet sisu suhtes teha märkusi veergudele, sest need ei lähe enam õpilaste kätte. Mõnes koolis on sisule enam rõhku pandud kui keelele, mis ongi kasvatuslikult tähtsam. Tööde kompositsioon on sageli puudulik, mõnelpool pole kavasid juures, mõnikord on kava juba ise selgusetu. Kirjutaja enese subjektiivselt seisukohalt võib töös muidugi sisuline side olla olemas, teisele lugemiseks aga mitte.

Õpet. Laar: Ümbruskonna mõju on tähtsaim takistus: murdekeel, ajalehed, kirjandus. Ka algkooli kavad on süüdi: Seal analüüsitakse kirjandust peensusteni, keskkooli kursuse järele, kuid kirjutama ei õpetata. Tulemused: algkooli lõpetaja töö „sisult hea, keelelt nõrk“, kokku rahuloldav. Algkoolis õpetatagu kõige pealt lugema ja kirjutama, siis mindagu edasi suuremate asjade juurde. Harilikku keskkooli võetakse vastu kõiki, seminaris on vastuvõtmisel valik, seal võib saavutada paremaid tulemusi. (Vahelehiite: Tallinna seminar kõige nõrgem.) 1928. a. teema määramine sündis erakordsetel motiividel ja tuli moraali maiguga.

Õpet. E. Nurm: Juhiste puudumine on tõsiasi. Kuni 1928. a. ei olnud midagi peale Õig.-sõn. I osa. Muugi gramm. ilmus tol aastal. ÕS-u ilmutata osadest pole üldsusel midagi teada. Selle I osagi kohta pole ilmunud mingeid seletusi. Näit. pole kasagil olnud juhiseid nominatiivse ja genitiivse liitumise kohta, -lik ja -line reeglit pole üheski grammatikas. Kel pole isiklikku kokkupuutumist lektor Veski'ga, see ei tea neist reegleist midagi, mis puuduvad trükitud raamatuis. Sõnastiku põhimõtteid pole avaldatud, vaid need tulevad raamatu lõppu alles mitme a. pärast. Ainult Ülikoolis võib lektor Veski't kuulda, kuid siingi pole palju paremat. Süüdi on Ülikooli õppekavad ja korraldus. Õpetatakse palju sugu-keeli ja keeleajaloolisi kõiksugu olnud ja olematuid asju, kuid praktilist keelt ei saagi. Lektori kursus esimesel aastal on abiaineks. Ühiste nõuetega kõigile. Hiljem ei õpetata. Tulemuseks on nähtus, et Ülikooli lõpetanu teeb mitukümmend väga ühes didaktilis-metoodilise seminari töös. Need vead tulevad ilmsiks ka kutseksamitel. Isegi magistri kraadi saab inimene, kuid tegelikku keelt ei oska. Ülikooli kavad annavad tegelikule õpetajale vähe, teaduslikku aga liiga palju.

Üliõp. P. Ariste: Minul oli ülesandeks Hamini poolt kontrollida Tartu juudi keskkooli lõpetajate töid. Siingi esinevad samasugused vead. Vaevalt 10% häid töid, 50% halbu. Peapõhjus — juudi keele uus kirjaviis, kuna raamatud on vanas kirjaviisis. Kõrva kahed vormid on alati suureks takistuseks õpetusel. Juudi kõnekeel on vilets. Nii ei saa õpilane ei kuulda ega lugeda head emakeelt.

Hr. Vilberg: Algkoolis peab küll panema keelele enam rõhku ja looma kindlamat alust. Kuid hiljem on sisu tähtsam. Kui see on halb, on viga veel suurem. Keskkohdades on keeleoskus parem, näit. Tartus: Siin saab hoogu ja juhtnõure. Kamajal oleks tarvis korraldada niisuguseid koosolekuid nagu siin, kus saaks mõtteid avaldada ja juhiseid anda, — mida ei ole olemas.

Õpet. Adanson: On asjata kalduda õpetajate kaitsmisele ja otsida vabandavaid põhjusi õpilaste ja õpetajate keelevigadele. Heatahtlikkusest tuleb, et õpilane on nõrk. Kui ütleme, et kõik on korras, ei tule parandust. Proovitunnis teeb kutsekandidaat tahvlil jämedaid vigu. Kui ühes koolis on keeleoskus halb, teises hea samadel tingimustel, siis ei saa see oleneda juhiste puudumisest.

Prof. Saareste: On tõsi, kui me üksikute peale halastame, siis üldsusele oleme halastamatud.

Õpet. Vaigla: Puudused teiste juures ei pea meid lohutama. Tuleb luua kindel keelekultuur. Juhuslikkus kõrvaldada õpetajate juurest. Hooletuse vigu mitte andestada. Meie noorpõlv on distsiplineerimatu: teab reegleid, kuid õieti ei kirjuta — hooletuse tõttu. Peame nõudma palju, kui meile on usaldatud ja meilt nõutakse palju. Meid ei rahulda sugugi praegune olukord. Kõige reaalsem abi — tunde suurendada.

Üliõp. Lubi: Õpilaste pingutamise asemel tarvis pingutada endid ja otsida juhiseid.

Õpet. Laar: Kirjalikud tööd koolis jäävad olude sunnil pealiskaudseiks: Ligem ja hea parandus võtab teist niipalju aega kui tunnid ise. See paneb emakeele õpetajale kaks kord suuremad ülesanded kui teistele.

Prof. Saareste: Ülikoolis pannakse praktilise õpetuse peale küll vähe rõhku. On olnud vastavaid kavatsusi, kuid siis on tulnud sealsamas vastuhääli: siin pole õpetajate instituut, vaid ülikool. Meil pole õpetajate instituuti, ja kui Ülikoolile on pandud ka selle ülesanded, peaks olema õpinguis õieti kaks haru: teaduslik ja tegelik. Õpilaste arv Ülikoolis on suur, õpetajaid aga vähe. Oppejõudude töö kvantumi seisukohast on olemas kontrolli, kvaliteedi eest aga ei hoolitseta. On tõsi, et mõned Ülikooli lõpetanud õpetajad ei oska küllalt keelt. Kuid koolides õpetamisel on näha liialdusi, lihtsamaid vigu jäetakse kõrvale ja parandatakse problemaatilisi ja neid aktuaalse iseloomuga vigu, mis on alles vaidluse all. Loetud värskeid kogemusi hakatakse kohe istutama pealiskaudse vastuvõtmise järele, näit. mõnel pool *algul* asemele *alul*, teisel *alul* asemele *algul*, mitteolulisi eriti.

Igatahes tänasel koosolekul on selgunud, et igapäev on põhjust ennast kontrollida ja revideerimisele võtta oma senist tegevust emakeele alal.

Õpet. Schönberg: Tüübilised vead peaks välja kirjutatama ja ilmutatama. See oleks kasuks kõigile. Samuti terve aruanne peaks ilmuma.

Õpet. Nurm: Kogemused olgu materjaliks uutele õppekavadele.

E. T.

Vastutav toimetaja: Albert Saareste.

Väljaandja: Akadeemiline Emakeele Selts.